Орхан ПАМУК

# БІЛА ФОРТЕЦЯ

Роман

Що іще, крім розпалювання любові, може означати цікавість, пробуджена незнайомцем, котрий несподівано втручається в наше життя, і ми усвідомлюємо, що без нього наше існування не має жодного сенсу?

Марсель Пруст

Хорошій людині та любій сестрі Нільгюн Дарвиноглу (1961–1980) — присвячує автор

## Вступне слово

Цей рукопис я знайшов у 1982 році, у тому "архіві" непотребу Габзейського губернаторства, де кожного літа протягом тижня вже мав за звичку копирсатися в його начинні. Знайшов рукописа на дні запорошеної скрині, ущерть забитої наказами, діловими паперами, реєстраціями купчих, судовими актами, офіційними документами. Він відразу привернув мою увагу, адже яскраво виблискував серед документів згаслої держави, переплетений блакитним папером із витонченим орнаментом ебру[1], а тому нагадував чарівну казку; мене здивувала дивовижна каліграфічність почерку. Здається, рукою іноземця на першій сторінці рукопису, ніби щоб заінтригувати мене ще більше, було написано: "Пасинок ткача ковдр". Іншої назви не було. Не гаючи часу, з великим задоволенням я, читаючи, гортав сторінки, на марґінесі яких, ніби рукою дитини, було намальовано людей з дрібними головами в одязі, обшитому тисячами ґудзиків. Я полінувався переписати цей дивовижний, без зайвих перебільшень, рукопис і за

хвилину вже пхав його до сумки. Так, я поцупив рукопис із цього смітника, який навіть наймолодший губернатор не наважиться пойменувати архівом, я скористався довірою прибиральниці, а вона, звісно, і в думці не сподівалася від мене такого підступу.

Спочатку я не міг збагнути, що мені робити, окрім як перечитувати твір знову й знову. Я сумнівався у цій історії, відтак більше цікавився наративністю рукопису, аніж його науковою, культурною, антропологічною чи, знову ж таки, його історичною цінністю. Особливо мене цікавила саме постать автора. Оскільки я з друзями був змушений залишити університет, то повернувся до дідової професії енциклопедиста. Виникла думка розмістити статтю про автора рукопису в "Енциклопедії відомих", за історичну частину якої я відповідав.

Свій вільний від енциклопедії та всіляких забав час я віддав цій справі. Деякі з описаних у творі подій не відповідали реальності, це я зрозумів, звернувшись до основних джерел, які зображали історичне тло того періоду. Наприклад, за п'ять років перебування Кьопрюлю[2] на посаді головного візира у Стамбулі справді була велика пожежа, це відображено в документах, а ось про епідемію чуми, яка так швидко розповзлася містом (і це описано в книзі й заслуговувало, здавалося б, на увагу) в них не було й слова. Імена деяких візирів цього періоду використано не точно, ба переплутано з іншими; годі казати, змінено! Імена головних астрологів не збігалися з указаними в документах двору, та я не звертав на це уваги, вбачаючи в цьому особливість художнього задуму автора. З другого боку, зображені в творі події відповідали історичній дійсності, про це свідчили навіть деталі: наприклад, убивство головного астролога Хусейна-ефенді, що сталося під час полювання Мехмеда IV[3] на русаків у садах Мірахорського маєтку, описане так, як це бачимо в хроніках Наїми[4]. Я зрозумів, що автор рукопису був не тільки великим шанувальником книг, а й неабияким мрійником. Отож, пишучи твір, послуговувався різноманітними матеріалами, переглянув чимало літератури і, звісно, дещо використав у своїй праці. А може, він читав лише хроніки Евлії Челебі[5], до речі, він стверджував, що був особисто з ним знайомий. Я з усіх сил намагався натрапити на слід

автора, та всі мої розвідки по стамбульських бібліотеках були марними. Серед книг і рукописів, поданих Мехмеду IV у період з 1652-го до 1680 року, я не знайшов його ні в бібліотеці Палацу Топкапи, ні в інших бібліотеках, куди, як мені здавалось, рукопис міг би потрапити. Єдине, що я надибав там, — це твори, переписані "писарем-шульгою", про якого йшлося у моїй книзі.

Деякий час намагався прослідкувати долю названого рукопису, та втомився й від цього. Шквал моїх листів до італійських університетів приносив лише невтішні відповіді. Якось я навіть подався на цвинтарі Гебзе, Дженнетхісара, Ускюдара, щоб віднайти ім'я людини, котра написала книгу, не наважившися вказати своє ім'я, але й ці пошуки були марними. Я поставив крапку на своїх розслідуваннях та написав статтю для енциклопедії, виходячи лише з самого рукопису. Як і очікував, статтю не взяли до друку, і не тому, що її науковість була сумнівною, а тому, що людина, про яку я писав, була недостатньо відомою.

Може, саме тому моя пристрасть до цього твору невпинно зростала. Я навіть думав кинути роботу, однак любив її, своїх колег. І кожному, хто траплявся мені на шляху, я з неймовірним захопленням розповідав про рукопис, ніби я його не знайшов, а сам написав. Щоб привернути до твору увагу, я торочив про його надзвичайну символічність, актуальність для сьогодення, я стверджував, що, лише прочитавши рукопис, зміг по-справжньому зрозуміти нашу дійсність. На мої слова зреагувала молодь, яку переважно цікавлять проблеми політики, насилля, демократії, взаємин Схід-Захід, та й вона з часом, як і найближчі мої друзі, стала байдужою. Один мій товариш, професор, після довгих умовлянь теж переглянув твір і, повертаючи, сказав, що подібних рукописів існує тисячі, вони зберігаються у переповнених скринях, запустілих дерев'яних будинках Стамбула. І якщо мешканці тих будинків не шанують їх як Священний Коран, місце якому відведено високо під стелею, то їх сторінки стають як знахідка для розпалення печі.

Перечитуючи рукопис знову і знову, я, мов та дівчина в окулярах, яка має відвагу не випускати з руки цигарку, наважився видати рукопис друком. Читач помітить, що, адаптуючи твір до сучасної турецької мови, я геть забув про стиль. Прочитавши декілька рядків рукопису, я йшов до іншого столу, в іншій кімнаті, де лежали мої папери, і переказував прочитане, як пам'ятав, звертаючи увагу лише на мову. Назвав твір не я, а видавництво, яке згодилося друкувати цей рукопис. Епіграф, певен, буде викликати питання. Мені здається, що найбільшою хворобою сьогодення є спроба відшукати зв'язок між усім. Я теж в обіймах цієї хвороби, тому й друкую твір.

Фарук Дарвиноглу

Розділ 1

Ми пливли з Венеції до Неаполя, коли турецькі галери заступили нам шлях. Наших було три кораблі, а їхнім галерам, які виступали з туману, не видно було й краю. На кораблі раптом спалахнув неспокій, його охопив страх. Серед веслярів, які переважно були турками та магрибцями, чулися веселі свисти, а у нас душа у п'яти втекла. Наше судно, як і два інших, узяло курс на захід, до берега, однак ми не змогли набрати швидкості, щоб утекти. Капітан, боячись можливого покарання, коли ми потрапимо в полон, не наважувався віддати наказ шмагати з усієї сили веслярів-невільників для прискорення руху. Пізніше я часто згадуватиму капітана, вважаючи, що саме через його легкодухість моє життя так змінилося.

А зараз мені здається, що якби капітан не злякався, ось тоді моє життя змінилося б. Життя, як відомо, не є наперед визначеним, і все, що з нами трапляється, — лише ланцюг випадковостей. Але, навіть знаючи це, інколи, переглядаючи своє життя із площини теперішнього, пересвідчуєшся, що цей ланцюг випадковостей є не чим іншим, як закономірністю. Зі мною це також трапилося. Зараз, коли я сиджу за старим столом, намагаючись писати книжку, і згадую мальовничі

турецькі галери, що, як привиди, виходили з туману, це чи не найкращий час для написання якоїсь історії.

Коли капітан побачив, що інші судна успішно пробралися через турецькі галери й розчинилися у тумані, надія пойняла його душу, і він наважився прискорити веслування полонених батогами, однак було запізно, окрім того, батоги виявились недієвими для рабів, які відчули запах свободи. Більше десятка різнокольорових турецьких галер, розтинаючи завісу туману, рушили на нас. Цього разу капітан був налаштований войовниче, але, як мені здалося, не проти ворогів, а проти своєї слабкодухості й сорому. Батоги хляскали щосили, а він розпоряджався готувати гармати до бою. Його бажання оборонятися, що загорілося так пізно, щезло в лічені хвилини. Нас охопила стіна гарматного полум'я, і якби ми не прийняли рішення здатися й не підняли білий стяг, судно пішло б на дно.

Очікуючи на турецьку галеру посеред спокійного моря, я спустився до каюти. Почав прибирати речі, ніби чекав не на ворогів, які змінять моє життя, а на гостей, двох хороших друзів. Відкрив скриню й став задумливо перебирати книжки. Гортав сторінки книжки, яку я придбав за чималі гроші у Флоренції, на очі наверталися сльози. Чув крики, нервове тупотіння ніг десь нагорі, галас, а у голові засіла думка, що ось-ось мені доведеться попрощатися з цією книжкою, та, попри все, мені хотілося думати лише про зміст сторінок. Здавалося, поміж речень, рядків книжки, у її змісті було заховане моє минуле, з яким так не хотілося розлучатися. Наче молитву, промовляв рядки з книжки, які хаотично траплялися мені на очі; я хотів назавжди закарбувати її зміст у пам'яті, щоб тоді, коли прийдуть вони, згадати не їх і не ті катування, що чекають на мене, а барви свого минулого, які спливатимуть зі словами цієї любої книжки, так палко закарбованими у душі.

Тоді я був іншою людиною, з іншим іменем, яким називали мене мати, наречена та друзі. Й досі бачу сни про ту людину, якою був я, чи, може, мені так здається. Від цих снів я прокидаюсь у холодному поту. Йому було двадцять три роки, він міг розрізняти невиразні відтінки

неіснуючих країн, які вигадуємо ми, тварин, які ніколи не існували в природі, небувалої зброї, навчався мистецтва й науки у Флоренції та Венеції, був переконаний, що тямить в астрономії, математиці, фізиці та живописі. Це був амбітний юнак, що легко засвоїв усе, що було створено до нього; самовдоволена посмішка не зникала з його вуст, він не сумнівався в своїй неперевершеності й талановитості — словом, це був звичайний молодий хлопець. Коли я згадував своє минуле, а робив це часто, мені навіть соромно ставало, що тим самовпевненим чоловіком, який ділився зі своєю нареченою своїми планами, почуттями, проектами, поглядами на світ, науку та абсолютно природно сприймав той факт, що кохана відверто обожнювала його, був я. Розраджую себе тим, що одного дня уважний читач, який від початку до кінця прочитає мою історію, зрозуміє, що між тим юнаком і мною не лишилося нічого спільного. Напевне, читач подумає, як і я зараз, до речі, що одного дня юнакова розповідь продовжиться із того місця, на якому він спинив своє життя, щоб зануритися в улюблені книжки.

Коли турки ступили на корабель, я поскладав книжки в скриню і вийшов із каюти. На палубі юрмились наші. Їх зігнали докупи і стали роздягати догола, шукаючи поживи. Від такого гармидеру мені хотілося стрибнути в воду, однак уява малювала рій випущених з луку стріл, кремезних аскерів, які наздоганяють мене, аби вбити, ба я не орієнтувався у просторі, не відав, яка відстань до суші. Спочатку мене ніби не помічали. Раби-мусульмани, звільнені від кайданів, радісно свистіли, а деякі тут-таки шмагали своїх тиранів батогами з усією пристрастю помсти. Через деякий час мене знайшли в каюті. Почали перекидати речі, в пошуках золота потрощили валізи, скрині. Потім з'явився вояка, він почав розглядати залишені книжки, погортав їх, а потім потяг мене до капітана.

Капітан повівся зі мною добре, лише потім мені стало відомо, що він був венеціанцем, який навернувся до ісламської віри. Розпитував, що я вмію робити, на чому розуміюся. Щоб не потрапити на галери, я зразу випалив, що цікавлюся астрономією, вмію орієнтуватися по зірках уночі, однак зацікавленості це не викликало, тоді я сказав, що працюю

лікарем, бо й книжок було чимало з анатомії. За мить переді мною вже стояв воїн з відірваною рукою, тож довелося виправдовуватися, що я не хірург. Ще б трохи, і мене кинули на весла, та капітан, який бачив мої книги, запитав, чи я знаюсь на сечі та пульсі. Відповів, що так. Це врятувало мене від галер та зберегло дещо з моїх книг.

Лікарське вміння коштувало мені дорого. Всі інші християни, які потрапили на весла, відразу зненавиділи мене. І якби їхня воля, то вони звели б зі світу мене ще першої ночі, коли нас усіх зачинили в трюмі ночувати. Їх зупинило лише те, що я мав якийсь незрозумілий для них зв'язок із турками. Нашого слабкодухого капітана для науки іншим було страчено — веслярі посадили його на палю, та цього їм здалося замало — відрізали йому ніс, вуха й пустили в човні у море. Коли в турків, яких я лікував, звертаючись до здорового глузду, а не до своїх вигаданих знань з анатомії, загоїлись самі по собі рани, всі сліпо повірили у мої лікарські здібності. І навіть дехто з моїх ворогів, які неодноразово намагалися переконати турків, що насправді я ніякий не лікар, вночі приходили до мене й показували рани, благаючи про допомогу.

До Стамбула ми ввійшли з великими почестями. Від нас не відводив очей малолітній падишах. Було піднято тисячі османських прапорів, а юні стрільці метали стріли в наші приспущені знамена, образи з Дівою Марією, перевернуті хрести. Земля двигтіла від гармат із салютними зарядами. Урочистості, які я спостерігав то зацікавлено, то осоружливо, затягнулися — від літньої спеки люди у натовпі почали втрачати свідомість. Під вечір ми кинули якір біля Касим-паша[6]. Нас закували в кайдани, щоб показати падишахові, а солдатів, щоб виставити на посміх, одягли в збрую задом наперед, на шиї капітанів та офіцерів начепили залізні пута і, тріумфуючи, під супровід награбованих з корабля труб та барабанів, повели до палацу. Люд, що зібрався обабіч шляху, радісно й зацікавлено розглядав нас. Падишах потайки відібрав з представлених йому полонених найкращих. А нас відвели до в'язниці Садик-паші, що в Галаті[7]. В'язниця була жахливою, у багні крихітних камер скніло сотні полонених. Щоб практикуватися у своїй новій професії, я знайшов тут чимало людей, деяких навіть вдалося

вилікувати. Церберам, у яких боліли ноги та спини, я назначав лікування. Так дістав незначні привілеї, як-от камеру, до якої потрапляє сонячне проміння. Спостерігаючи полонених, я не лінувався дякувати Богові. Якось ранком мене підняли разом з іншими та сказали, що ми йдемо працювати. Охоронці лише голосно реготали, коли я заявляв про свій фах лікаря, людини, яка розуміється на науці. В саду паші зводили високі стіни — необхідні були люди. Зранку, ще до схід сонця, нас заковували в пута і виводили за місто. Весь день ми носили каміння, а коли спускався вечір і нам знову чіпляли кайдани та вели до в'язниці, я думав, що Стамбул — надзвичайне місто, але щоб жити тут, треба бути паном, а не рабом.

Та все ж я був не простим рабом. Мені доводилося лікувати не лише в'язнів, що гнили тут, а й інших, до яких доходили чутки про мою практику. Більшу частину грошей, що я отримував, працюючи лікарем, доводилося віддавати церберам та хакану, оскільки вони таємно на деякий час випускали мене з неволі. А на копійки, що мені вдавалося заникати від них, я брав приватні уроки турецької. Моїм учителем був один старий, треба сказати, добрий чоловік, який працював на пашу. Він радів, коли бачив, як швидко й легко дається мені турецька, навіть пророкував мені стати невдовзі мусульманином. А щоразу, коли я давав йому гроші, він знічувався і брав неохоче. Я доплачував йому, щоб приносив мені їжу, бо мав намір попіклуватися про себе.

Туманного вечора до мене завітав один із слуг паші й повідомив, що той хоче зі мною зустрітися. Я дуже здивувався, занепокоївся, але вдягнувся за хвилину. Гадав, що хтось із моїх близьких, може, батько, може, майбутній тесть надіслали за мене викуп. Коли ми йшли темними вузькими вуличками, вкритими мороком, мені здавалося, що ось-ось я прокинусь і перед очима постануть мої родичі, я опинюсь удома. Гадав, що когось прислали, аби мене розшукати, і за мить з цього туману я скочу на корабель, який візьме курс на батьківщину. Та коли ми увійшли до палацу паші, я зрозумів, що на порятунок годі й сподіватися. Всі тут ходили нишком.

Спочатку мене посадили чекати біля порога, а потім завели до покоїв. На подушках лежав невеличкий, дуже приємний чоловік, укритий ковдрою. Біля нього сидів кремезний чолов'яга. Той, що лежав, виявився пашою, він підкликав мене до себе. Ми розмовляли, він запитував, я розповідав, що вивчав астрономію, математику, трохи інженерію, а крім того, розуміюсь на медицині й навіть вилікував чимало хворих. Я хотів продовжувати, та він зупинив мене, зауваживши, що, оскільки я швидко осилив турецьку, то маю кмітливий розум. Він скаржився на невиліковну хворобу та лікарів, жоден з яких не міг йому зарадити, і додав, що прочув про мій талант і хотів би звернутися до мене по допомогу.

Паша так описував свою хворобу, що в мене склалося враження, ніби лише він один на всьому білому світі нажив своєї недуги, і все через те, що його вороги наклепами та вигадками осоромили його перед Аллахом. Насправді ж, як я здогадався, його хвороба була звичайнісінькою астмою. Я просив розповісти про перебіг хвороби, допитувався про кожну подробицю, послухав його кашель, а потім спустився на кухню і зробив зі знайдених там трав м'ятні пігулки та сироп від кашлю. Оскільки паша боявся бути отруєним, мені довелося при ньому скуштувати сиропу та проковтнути зо дві пігулки. Він наказав мені залишити покої, не потрапляючи нікому на очі; так я повернутися до в'язниці. Пізніше служник пояснив, що паша таким чином не хотів викликати ревнощів у решти лікарів.

Наступного дня я знову пішов до нього. Послухав його і дав йому дещо від учорашніх ліків. Він, як дитина, зрадів, коли я в долоню насипав йому різнокольорових пігулок. Я повернувся до камери і молився за одужання паші. Другого дня подув пойраз[8], усе довкола пахтіло свіжістю: у таку пору будь-хто одужає, думав я; по тому мене вже ніхто не шукав.

Через місяць, коли знову опівночі покликали до палацу, паша жваво крокував кімнатою. А коли я почув, як він, легко дихаючи, комусь голосно вичитує, то відчув справжній тріумф. Паша побачив мене й

щиро зрадів, він повідомив про своє одужання і сказав, що я гарний фахівець, і поцікавився, чого я хочу від нього? Я знав, що так легко він мене не звільнить і не спровадить додому. Тому я почав скаржитися на в'язницю й жахливі умови в камері. Додав, що хотів би допомагати йому, вивчаючи астрономію, медицину, тобто науку, скаржився на те, що тяжкі роботи даремно виснажують мене, натомість в іншому міг би бути значно кориснішим. Не знаю, наскільки уважно він мене слухав. Більшу ж частину грошей, якими він мене винагородив, забрали охоронці.

За тиждень прийшов прислужник-кахія, довго вмовляв мене не тікати, а потім зняв кайдани. Мене продовжували водити на роботи, та наглядачі стали більш поблажливими. А коли прислужник через три дні приніс мені одяг, я зрозумів, що паша став моїм покровителем.

Уночі мене знову кликали до різних маєтків. Я готував ліки старим піратам, що страждали від ревматизму, молодим солдатам, котрі скаржилися на печію. Пускав кров алергікам, які стогнали від мігрені. Якось я напоїв своїми сиропами сина-заїку одного з прислужників, і через тиждень той почав розмовляти, навіть прочитав мені вірша.

Так минула зима. А навесні я дізнався, що паша, який вже декілька місяців не звертався до мене, з флотом вирушив у Середземномор'я. Впродовж спекотних літніх днів знайомі, зважаючи на мої митарства та нарікання на долю, розраджували мене, зауважуючи, що я маю непоганий заробіток завдяки лікарській практиці. А один із колишніх рабів, який багато років тому перейшов у мусульманство та одружився з місцевою, радив мені тікати. Невільника, від якого є користь, вони ніколи не відпустять на батьківщину, годуватимуть відмовками, як це було зі мною. Тож я зрозумів, що, прийнявши мусульманську віру, я отримую удавану свободу. Почала закрадатися підозра, що невільник своєю розмовою, можливо, провокує мене на одкровення, тому я сказав, що не маю жодного наміру тікати. Насправді ж намір у мене був, не вистачало сміливості. Всіх втікачів перехоплювали, щойно вони відходили на невелику відстань, їх жорстоко били, а потім у своїй камері мені доводилося лікувати цих безталанних.

Під осінь паша повернувся із походу. Гарматними пострілами він вітав падишаха, хотів улаштувати місту свято, як минулого разу, та з усього було зрозуміло, що тепер він повертався ні з чим. До в'язниці прибуло лише декілька бранців. Пізніше ми дізналися, що венеціанці спалили шість кораблів. Я шукав можливості зустрітися з полоненими, плекаючи надію дізнатись щось про батьківщину. Переважно серед новобранців-рабів були іспанці: мовчазні грубаси, залякані до смерті. Їхні балачки зводились до благань про їжу та одяг. Лише на одному я зупинив свій погляд: він втратив руку, та не надію. Полонений розповідав, що одному з його дідів довелося переживати подібні випробування, та коли він врятувався, то однією рукою написав пригодницький роман, відтак цей теж плекав надію щось написати, коли все скінчиться, подібні думки додавали йому снаги до життя. Я згадував цього бранця, який, щоб жити, почав писати романи, тоді як іспанець хотів жити, щоб писати. Через деякий час у в'язниці спалахнуло інфекційне захворювання, яке забрало життя чи не половини бранців, мене врятували гроші, які я не скупився давати церберам, щоб сховали мене в окремій хижці.

Тих, що вижили, знову потягли на роботи. Я нікуди не ходив. Увечері мені розповідали, що водили їх аж углиб Золотого Рогу, і там вони виконували підсобні роботи у столярів, кравців, фарбувальників та інших майстрів, які будували з картону кораблі, фортеці та вежі. Потім ми дізналися, що паша женить свого сина на дочці головного візира і готується до пишного весілля.

Якось одного ранку мене знову покликали до паші. Я боявся, що напади астми відновилися. Паша, як сказали, був зайнятий, і мене посадили в кімнаті чекати. За декілька хвилин двері навпроти прочинилися і до кімнати зайшов незнайомець, старший мене на п'ять-шість років, я тільки глянув на нього й остовпів, мене пробрав жах!

Розділ 2

Чоловік був надзвичайно на мене схожий. "Це був я!" — перше, про що я зміг подумати. Складалося враження, що я потрапив у чужу гру, і мене вводять через двері навпроти й кажуть: поглянь, ти маєш робити так, рухати руками ось так, а той інший, що сидить у кімнаті, мав дивитися на тебе саме так! Коли наші очі зустрілися, ми привіталися. Хоча я не побачив на його обличчі й натяку здивування. Відтак я вирішив, що незнайомець не надто схожий на мене, як здавалося спочатку. У нього була борода, я ж, зізнаюся, дещо призабув свій власний вигляд. Він сів навпроти, і тільки зараз до мене дійшло, що я вже більше року не зазирав у дзеркало.

Через деякий час відчинились двері, через які ввійшов я, і незнайомця покликали. Чекаючи, я прийшов до висновку, що це не просто майстерно спланований жарт, а результат моєї нездорової уяви. Не дарма останнім часом я все частіше почав бачити якісь незрозумілі, химерні речі. Мене не залишали дивні марення, схожі на втішну казку, ніби я повертаюся додому, всі мене зустрічають, потім раптом усе зникає, і я опиняюсь у своїй каюті на кораблі, прокинувшись від сну. Навіть пережите сьогодні мені здалося теж однією з тих казок, яка, втім, змогла реалізуватися; щойно я про це подумав, як двері широко розчинилися і мене покликали до зали.

Паша стояв дещо позаду чоловіка, що так був на мене схожий. Він наказав поцілувати поли одягу незнайомця і запитав, як справи, я почав було скаржитися на жахливі умови камери, говорити про те, що хочу повернутися додому, та він навіть слухати не став. Паша пам'ятав, що я дещо розумію в астрономії, інженерії, вивчав науки, його цікавило, чи розуміюсь я на порохівницях та піротехніці. Я не роздумуючи сказав, що так, хоча з погляду, яким паша обмінявся із незнайомцем, я зрозумів, що мені готують пастку.

Паша говорив про весілля, яке мало бути несхожим на жодне попереднє, він говорив, що планує влаштувати нечуваний феєрверк. Паша розповів, що в урочистостях з нагоди народження султана вони влаштовували феєрверкове видовище, за технічну частину якого

відповідав уже померлий мальтієць-піротехнік, а допомагав йому цей, схожий на мене чоловік, якого паша назвав просто Ходжа[9]. І як здалося паші, я міг би допомагати Ходжі, який, звісно, дещо петрав у цих справах. Ми, як висловився паша, доповнили б одне одного! А якщо ми влаштуємо незабутній феєрверк, він пообіцяв нас щедро винагородити. Мені здалося, що саме зараз доречно просити як винагороду повернення на батьківщину. Та паша запитав, чи бував я з жінками після того, як потрапив у полон, а коли почув відповідь, сказав, що свобода без жінок — не свобода. Він говорив подібно до охоронців, я ж, мабуть, мав недолугий вигляд, бо він розреготався. Потім повернувся до мого двійника, якого величав "Ходжею", і сказав, що вся відповідальність лягає на його плечі. Ми вийшли.

Вранці, коли я крокував до будинку свого двійника, то гадав, що нічого нового його не зможу навчити. Але, як виявилося, знання він мав досить обмежені. Неймовірно, але наші знання про піротехніку абсолютно збігалися, й мислили ми однаково: найперше, що треба зробити, — це роздобути хорошу камфорну суміш. Потім точно виміряли, пропорційно підібрали компоненти, щоб приготувати вогнепальну суміш, а вночі під стінами захисної фортеці провадили випробування. Поки найняті робітники підривали виготовлені нами ракети в оточенні дітлахів, які помирали з цікавості, ми сиділи під деревами й схвильовано спостерігали за результатами. Потім, чи під світлом місяця, чи в цілковитій темряві, я намагався записати у свій маленький зошит результати проведених дослідів. Перед тим, як розійтися на ніч, у будинку Ходжі, що виходив вікнами на Золотий Ріг, ми довго сперечалися та обговорювали результати випробувань.

Його будинок був маленьким, похмурим та занедбаним. Вхід до нього вів з боку вузької, звіїстої вулиці, яку на багнюку перетворював смердючий потік води, що без упину дзюркотів уздовж дороги; мені завжди було цікаво, звідки бере він свій початок. Будинок був майже порожнім, та кожного разу, коли я сюди заходив, відчував себе ніби обмеженим у просторі, закутим невідомою силою. Можливо, це почуття виникало через мого двійника, який вимагав називати його Ходжа, бо

страшно не любив свого власного імені, котрим назвали хлопця на честь діда. Неймовірно, та ВІН СПОСТЕРІГАВ ЗА МНОЮ, здавалося, цей Ходжа хотів щось у мене перейняти, але що саме, не міг збагнути. Не міг звикнути сидіти на подушках, постелених на підлозі під стіною, тому, коли ми обговорювали наші досліди, я залишався стояти, ба нервово ходив туди-сюди по кімнаті. Думаю, Ходжі це подобалося, він, зручно вмостившися на подушках, досхочу міг стежити за мною, і бляклі промені лампи не заважали цьому.

Коли я відчував на собі його прискіпливий погляд, мене дратувало, що він щось вишукує і не помічає нашої схожості. Інколи ж мені здавалося, що він помічав нашу ідентичність, однак боявся її визнати. Складалося враження, що він грається зі мною; проводить наді мною дослід і отримує незрозумілі мені результати. Адже у перші дні він дивився на мене так, ніби щось вивчає, і це його ще більше захоплює. Не розумію, що стримувало його піти далі, зробити наступний крок. Може, саме через невизначеність будинок здавався мені похмурим і непривабливим. Ходжа соромився, і це бадьорило мене, хоча й насторожувало. Він прагнув непомітно втягнути мене в суперечку — вперше це сталося, коли ми обговорювали наші досліди, а вдруге, коли він запитав, чому я й досі не став мусульманином. Я зміг стримати себе, здогадуючись про його наміри. Ходжа все зрозумів й ще більше почав зневажати мене, а це обурювало. В ті дні єдине, з чим ми обоє погоджувалися, — це наша зневага одне до одного. Я стримував себе, бо плекав надію, що успішний показ феєрверку полегшить моє становище, і отримаю дозвіл повернутися на батьківщину.

Якось уночі, коли виготовлена нами ракета сягнула високо в небо, Ходжа настільки зрадів, що щиро поділився планами про створення такої, яка полетить аж на Місяць; потрібно лише підготувати правильну суміш пороху та відлити снаряд необхідної величини. Я почав переконувати, що зараз це неможливо, адже Місяць знаходиться на значній відстані від Землі, Ходжа зарепетував, що повчати його не треба, бо він і сам добре знає; та хіба Місяць не максимально

наближений до Землі від інших планет, і це важливо знати. Я погодився, але, як і очікував, це його ще більше роздратувало.

Через декілька днів він запитав, як я можу бути впевнений у тому, що Місяць розташований найближче за інші планети до Землі. Може, це хибна думка чи оптична ілюзія, а ми сліпо віримо. І тоді я вперше розповів йому, що ми вивчали на уроках астрономії, коротко згадав головні принципи космографії Птолемея. Я бачив, з якою цікавістю він мене слухав, — Ходжа не пустив і пари з уст, і тим самим виказав свою глибоку зацікавленість. Через деякий час, коли я закінчив, він зауважив, що теж знайомий із працями Батламіуса[10], але це не спростовує думку про наявність іншого небесного тіла, розташованого ближче до Землі. До самого ранку він запально й переконливо розповідав про це небесне тіло так, ніби щойно отримав достовірну інформацію про його існування.

Наступного дня він приніс мені книгу, написану жахливим почерком. Незважаючи на моє недосконале знання турецької, я зрозумів, про що йшла мова. Це були реферовані висновки (головної праці Птолемея) "Альмагеста", і, як мені здалося, зроблені не з оригіналу, а з іншого примірника. Мене зацікавили, звісно, поверхово лише арабські назви планет. Ходжа налився люттю, коли побачив, як швидко я охолов до цього примірника й кинув його як якийсь непотріб. Він сказав, що було б краще, якби я залишив свою зверхність й уважно проглянув цю сторінку. Я, як покірний старанний студент, почав заново гортати сторінки книги і натрапив на зображення примітивної схеми. На сферах, накреслених звичайними лініями, були розміщені планети відносно Землі. Треба сказати, що сфери були позначені правильно, однак про відстані між ними автор, очевидно, й гадки не мав. Раптом мені в око впала маленька планета, зображена між Землею та Місяцем, і коли я придивився пильніше, то помітив з різниці чорнил, що вона була намальована пізніше. Проглянувши рукопис до кінця, я повернув його Ходжі. Він сказав цілком серйозно, що віднайде цю зірку. Я нічого не відповів. Запала тиша, яка дратувала його не менше за мене. Оскільки жодна з наших ракет не підіймалася так високо, як та, ми більше не поверталися до цієї теми. Той наш успіх виявився не більше, ніж

випадковість, причини такого високого злету ми не змогли ні зрозуміти, ні пояснити.

Набули ми непоганої майстерності у створенні яскравих та потужних вибухів феєрверку; це Ходжа, бродячи стамбульськими крамницями, знайшов в одній з них порошок, що прекрасно насичував полум'я. Назву цього порошка, який виблискував жовтими крупинками, не знав і сам продавець, тому ми вирішили, що це суміш мідного купоросу та сірки. Далі ми почали експериментувати з кольором, мішали що завгодно, але навчились робити лише блідо-зелений та коричневий кольори, дещо схожі відтінками. Нам хотілось більшого, та Ходжа стверджував, що навіть такого Стамбул ще не бачив.

Усі казали, що видовище з феєрверками, яке ми влаштували на другу ніч весілля, пройшло на славу, про це говорили всі, навіть наші вороги, які постійно намагалися перешкодити показу. Я не на жарт занервував, коли нам повідомили, що сам падишах з протилежного берега спостерігає за дійством; дуже хвилювався, що будуть перебої, і мені доведеться назавжди залишитися тут, а коли дали команду починати, я прочитав молитву. Спочатку для привітання гостей ми запустили звичайну ракету, вона летіла стрімко у височінь, за нею завели механізм, який утворював колоподібні спалахи, ми з Ходжею називали їх млином, небо вмить запалало червоними, зеленими та жовтими вогниками, які супроводжувало погрозливе рокотання; феєрверк виявився кращим, аніж ми очікували. З кожною ракетою механізм розгойдувався все сильніше, і раптом потужний спалах вирвався і осяяв усе навколо — за мить все згасло і запала тиша. На якусь хвилину я відчув себе у Венеції, коли восьмирічним хлопцем я вперше спостерігав феєрверк, але й тоді, як і тепер, я був нещасний: того разу через те, що мою нову червону куртку одягли братові, бо, коли ми бились напередодні, я подер його нове вбрання. Ракети того ж вечора вибухали червоним кольором моєї куртки, куртки з десятком ґудзиків, яку я не зміг надягти, а вона аж тріщала на братові, бо була замалою. Після цього ми пустили в рух механізм, який назвали "фонтаном". З подоби даху, на висоті в п'ять людських зростів, почало

виходити полум'я, ті, що стояли на протилежному березі, мали краще бачити ці вибухи, всі, як і ми, мали бути в захваті, особливо, коли цей фонтан вогню почав випускати ракети; та нам цього було замало: щоб ще більше здивувати, на воді розмістили плоти з прикріпленими картонними фортецями, з веж яких здіймались ракети, символізуючи перемогу османського війська. А потім на повних вітрилах проплив корабель, на якому я потрапив у полон, а дорогу йому перетнули турецькі галери і шквалом ракет обстріляли моє судно. Треба сказати, через показ я ще раз пережив день свого ув'язнення. Коли картонні кораблі почали горіти й тонути, з двох берегів лунало: "О, Аллах! Аллах!" Потім ми запустили драконів, з їхніх пащ та вух також вихоплювалося полум'я. Дракони почали мірятись силами, як ми й задумали, жоден не міг узяти гору, ракети, запущені з берегів, запалили небосхил червоним. А коли темрява запанувала знову, наші люди на човнах запустили в дію колеса, і дракони почали поволі підніматися в небо; натовп гудів від здивування та страху. Коли ж дракони знову з гуркотінням зітнулися, зайнялися всі ракети на плотах. А ґноти, розміщені у тілах цих тварюк, повинні були спалахнути в точно спланований час, таким чином усе навколо мало перетворитися на справжнє чистилище. Коли я почув голосне ридання дитини десь поруч, то зрозумів, що дійство нам вдалося. У батька того хлопця від несподіванки побаченого перехопило подих, він забув про сина і з відкритим ротом дивився в небо. Я ж мріяв про те, що, нарешті, повернуся на батьківщину. На маленькому, непомітному для глядачів плоті в це чистилище ввійшла потвора, яку я назвав шайтаном, ми начинили його ущерть порохом, навіть переживали, щоб той не злетів у небо разом з плотом та нашим чоловіком; усе обійшлося, після того як дракони згоріли дотла й розтанули в повітрі, у небо стрімко піднявся шайтан, із його черева з гуркотом шугали вогняні кулі. На якусь мить я занепокоївся, вважаючи, що своїм дійством ми до смерті залякаємо мешканців Стамбула, мені й самому стало моторошно, та при цьому я відчував, що нарешті настав час, коли я зміг розпочати справу, про яку давно мріяв, і не важливо, в якому місті я тепер, я хотів, щоб шайтан усю ніч ширяв у повітрі, вивергаючи полум'я. Та він трохи погойдався і під збентежені й радісні крики натовпу впав у води Золотого Рогу.

Занурюючись все глибше, він не припиняв вивергати вогонь. Наступного ранку паша, точнісінько як у казці, надіслав торбинку золотих. Сказав, що йому сподобалося дійство, однак бентежить перемога шайтана. Це дійство тривало ще десять ночей. Удень ми ремонтували обгорілі макети, вигадували нові ігри. А полонені з в'язниці начиняли порохом ракети. Один невільник спалив десять мішків пороху, його обличчя обгоріло, і він осліп. Після довгого святкування весілля я перестав бачити Ходжу. Був щасливий, що нарешті не бачу сповнених заздрощів поглядів мого двійника.

Та з голови не йшли спогади про яскраві дні, які ми провели разом. Як повернусь додому, всім розповім про надзвичайну схожість з цим чоловіком, який робив вигляд, ніби цього не помічав. Днями я сидів у камері і, щоб якось збути час, приймав хворих. Зовсім несподівано я отримав звістку про те, що мене викликає паша; окрилений надією та щастям, побіг на зустріч. Спочатку він вихваляв мене, казав, що дійство всім сподобалося й на славу повеселило, говорив про те, що я дуже розумний, здібний. Та раптом він випалив: "Якщо ти станеш мусульманином, тебе відразу звільнять". Я розгубився й певно, що виглядав дурнем, почав благати відпустити мене на батьківщину, заїкаючись, згадував наречену та матір. Паша, ніби й не чуючи мене, повторював одне й те ж. Я замовк. Згадав друзів дитинства — нероб, які ненавиділи свого батька й піднімали на нього руку. Паша дуже розгнівався на мене, коли я сказав, що не зміню віри. Так я вкотре повернувся до камери ні з чим.

Через три дні паша знову покликав мене. Цього разу він був у доброму гуморі. Я все ще не міг зрозуміти, чи зміна віри допоможе мені втекти звідси. Паша запитав, чи подумав я над його словами, адже він особисто міг би одружити мене з гарною дівчиною. Я набрався сміливості і сказав, що не збираюся міняти віри, паша здивувався і сказав, що я — дурень. Сказав, що серед мого оточення немає нікого, перед ким можна було б соромитися за свій вчинок. Трохи розказав про іслам і знову відправив мене до камери.

На третій раз мене не повели до паші, лише його слуга запитав, яке моє рішення. Цього разу я був готовий дати позитивну відповідь, та, оскільки про це питав простий служник, передумав. Я відповів, що зараз не готовий до таких змін. Служник схопив мене за руку й потягнув униз, а там віддав іншому. Це був чоловік з моїх снів — високий і надзвичайно худий. Він обережно, наче немічного хворого, взяв мене під руку і повів у сад; до нас підійшов кремезний чолов'яга, якого навряд чи побачиш уві сні. Вони разом зупинилися біля самісінької стіни і почали в'язати мені руки, у них було по сокирі. Я затремтів від страху. Паша наказав стяти мені голову, якщо я не навернуся до ісламу.

"Невже так швидко все скінчиться?" — думав я. Чоловіки дивилися на мене зі співчуттям. "Може, ще раз запитають?" — благав я, і справді вони запитали. Релігія — це те, через що можна так легко втратити життя, мені стало себе шкода не менше, ніж тим двом, котрі намагалися навернути мене в свою віру. Я намагався думати про щось інше, і перед очима оживали картини минулого, мій улюблений вид із вікна нашого будинку, що виходило в сад: покрита перламутром таця на столі була заповнена персиками й вишнями, поруч стояла плетена софа, на якій такого ж зеленкуватого, як віконна рама, кольору лежали пухові подушки, а далі з вікна, охоплена полум'ям вишень та олив, виднілася криниця, на жолоб якої сів горобець. А ще далі на високій гілці кремезного горіха розгойдувалися орелі.

Коли мене ще раз запитали, я відрізав, що міняти віру не збираюся. Мене нахилили вниз і поклали голову на колоду. Я заплющив очі, та за якусь мить розплющив, один з моїх катів узяв до рук сокиру, враз інший його зупинив, кажучи, що, можливо, я все ж передумаю. Мене знову поставили на ноги і сказали, що я маю час подумати.

Поки я метикував, вони копали землю. Я вирішив, що вони копають яму для мене. Від думки, що мене хочуть закопати живцем, стало моторошно. Я думав про те, що рішення треба прийняти до того, як вони закінчать з ямою. Кати закінчили копати і підійшли до мене. Я гадав, що безглуздо померти саме тут, у мене навіть почав зароджуватися намір

про зміну релігії, та часу вже не було. Я сказав, що якби мені повернутися до камери, я мав би час упродовж ночі прийняти рішення про зміну віри, але так відразу — це неможливо. Вони негайно схопили мене й поставили перед колодою на коліна. Перед тим як покласти голову, помітив, що серед дерев блискавично промайнула чиясь постать, я заклякнув. Це був я з відрослою бородою, я, котрий тихо, ніби не торкаючись землі, крокував поміж дерев. Я хотів промовити до свого зображення, та голос застряг у горлі: голову притиснули до колоди. Я скорився, але думав, що побачене видіння не може бути маревом; спина і потилиця мерзли, мені не хотілося ні про що думати, я страшенно задубів, однак думки не давали мені спокою. Через деякий час кати мене підняли й вигукнули: "Паша розгнівається!" Вони розв'язали мені руки і вилаяли: назвали ворогом Аллаха та Мухаммеда. Відвели нагору до паші.

Я підступив до паші й поцілував поли його вбрання. Він мовив, що моя незворушність вразила його, адже я не відмовився від віри навіть ціною життя. Не минуло й хвилини, як паша взявся торочити своє, переконував, що іслам — це прекрасна релігія й даремно я опираюся. Чим більше він говорив, тим сильніше поймав його гнів, нарешті, він сказав, що хотів мене нещадно покарати. Потім почав говорити, що комусь щось пообіцяв. Я зрозумів, кому паша пообіцяв, — це був Ходжа, це він врятував мене від смерті. Паша не вгавав, продовжував кричати, що вчинок Ходжі неможливо пояснити, згадав, що подарував мене, є навіть офіційний папір, де все зазначено. Відтепер я раб Ходжі, і моя свобода в його руках. Сказавши це, паша вийшов із кімнати.

Ходжа, як виявилося, також був у палаці й чекав на мене внизу. Тільки зараз я зрозумів, що тоді в саду я бачив саме його. До будинку Ходжі ми йшли пішки. Він сказав, що з самого початку знав: я не відречуся від своєї віри. Коли ми дісталися будинку, Ходжа приготував для мене окрему кімнату і запитав, чи я хочу їсти. Мені зовсім не хотілося їсти, бо й досі проймав пережитий страх, хоча голод і давався взнаки. З усього, що він поставив переді мною, я зміг з'їсти кілька ошимків хліба з йогуртом. Поки я жував, Ходжа вдоволено спостерігав

за мною. Він дивився на мене як господар, який годує щойно придбаного на базарі доброго коня й задоволено малює в уяві, як буде його використовувати в господарстві. Я довго не міг забути виразу його обличчя й часто згадував цей погляд, поки він був заклопотаний годинником, який збирався піднести паші, та детальним описом теорії космографії.

Ходжа вимагав, щоб я навчив його всього, що вмію та знаю. Саме з цієї причини він просив пашу дарувати мені життя й передати йому. Обіцяв, що звільнить мене, коли сам навчиться всього, що я знаю: поки я зрозумів, що він має на увазі під цим "усім", минув не один місяць. Це "все" включало астрономію, медицину, інженерію — науки, які я вивчав у свій час, до згаданого долучалися відомості про річки, озера, хмари та моря, причини виникнення землетрусів, грому. Наступного дня він приніс мої записи з камери. Опівночі сказав, що найбільше його цікавлять планети й зірки. До кімнати увірвалося місячне сяйво, і Ходжа почав наполягати, щоб ми почали дослідження наявності чи, можливо, відсутності тієї зірки між Місяцем і Землею. Поки я, щойно переживши страх смерті, мимоволі зациклився на нашій схожості, яка до божевілля дратувала мене, Ходжа продовжував свій речитатив, уникаючи слова "навчиш", він казав: "аби нам разом дослідити, разом винайти, разом розробити".

Відтак ми почали працювати разом, як два учні-брати, які вчаться наполегливо, старанно і на совість, навіть якщо знають, що батьків немає вдома. Спочатку я себе почував за старшого брата з добрими намірами, який хоче допомогти наздогнати себе трохи ледачому меншому. Ходжа ж поводився, як кмітливий хлопчак, що постійно хоче довести: його брат мало чим випереджає його в знаннях. Він був переконаний, що відмінність у наших знаннях полягала лише в кількості прочитаних мною книжок, які він з камери переніс до будинку й розклав навколо себе. Надзвичайна старанність і неабиякий розум допомогли Ходжі, сприяли швидкому опануванню італійською, за півроку він прочитав чималу кількість моїх книжок, конспектів, а коли він і з цим упорався, то переказав мені по пам'яті все, що я йому розповідав. По

тому Ходжа почав гадати, що в мене не лишилося переваг над ним. Він поводився так, ніби володів більш глибокими та оригінальними знаннями, ніж ті, що містилися у книжках, які він, у свою чергу, вважав дурними. Тому через шість місяців нашої співпраці ми вже не були парою, яка разом навчається та досягає успіхів. Коли він пояснював свої думки, я нагадував про деякі деталі, що пройшли повз його увагу, або допомагав розібратися чи пригадати те, що він уже знав.

Ці його думки та ідеї, більшість з яких я відразу забував, виникали в його голові вночі, коли ми закінчували вечеряти незрозуміло чим, а в навколишніх будинках гасло світло, та все поринало в тишу. Вранці він викладав у школі при мечеті, розташованій за два райони, і двічі на тиждень заходив до муваккітхане[11] мечеті далекого району, куди нога моя не ступала. Решту часу ми проводили в роздумах про ідеї, які він збирався втілювати сьогодні вночі, або ж над їх обґрунтуванням. Тими днями я з надією вірив, що незабаром зможу повернутися додому. Намагався не критикувати його думок, які, якщо чесно зізнатися, слухав неуважно, бо був переконаний, що це тільки віддалить момент повернення на батьківщину.

Так ми прожили перший рік, заглибилися в астрономію, щоб знайти докази наявності чи відсутності уявного небесного тіла. Працювали з телескопами, для яких він з Флоренції, витрачаючи купу грошей, замовив лінзи, використовували астрономічні прилади і таблиці. Ходжа настільки перейнявся новими ідеями, що й забув про уявну зірку. Його зацікавили серйозніші проблеми, казав, що буде зі мною вести полеміку щодо системи Батламіуса; ми не сперечались: він говорив, а я слухав. Постійно Ходжа шваркотів, яке це безглуздя стверджувати, що сфера прозора і що вона нанизана зірками, можливо, стверджував він, зірки тримає якась інша невідома сила, наприклад, сила тяжіння, потім він висловлював думку, що, може, Земля обертається, як і Сонце, навколо іншого небесного тіла, і, ймовірно, всі зірки рухаються навколо своїх центрів, невідомих нам. Згодом почав закидати, що може міркувати масштабніше, ніж Батламіус, адже для досконалої космографії він вивчив інші зірки, тому визріла нова теорія: швидше за все, Місяць

обертається навколо Землі, Земля навколо Сонця, а центром є Венера. Незабаром Ходжі все це набридло. Він почав говорити, що нашою метою є не відкриття нового, а ознайомлення народу із зірками та їх рухом, а починати треба з паші. В той час нам стало відомо, що Садика-пашу було вислано до Ерзурума[12]. Говорили, що він брав участь у змові, яку було викрито.

Доки чекали на пашу, збігло декілька років. У цей час Ходжа намислив написати розвідку про течії Босфорської затоки, тож місяцями ми не вилазили з Босфору, замірювали течії та температуру невеличких річечок, що впадали в нього, спостерігали за течіями в морі, з колбами в руках ходили по берегах Босфору, і вітер проймав нас до кісток.

На прохання паші, щоб виконати певну роботу, ми провели три місяці в Гебзе. Різниця у часі для намазу в різних мечетях наштовхнула Ходжу на нову ідею — створення ідеального годинника, який би точно показував час молитви. Тоді я розповів йому про стіл; я замовив столяру за власними ескізами зробити кілька речей, і коли їх принесли, Ходжі спочатку вони дуже не сподобалися. Він порівнював стіл із погребальною плитою і казав, що це викличе нещастя, а коли випробував стіл, то настільки до нього звик, що іншого й уявити не міг, стверджував, що за столом навіть краще думається. Коли ми поверталися до Стамбула для того, щоб замовити шестерню у формі еліпса, яка відповідала обертанням Сонця, для створення годинника, який мав визначати точний час намазу, наш стіл гойдався на спині віслюка, котрий ішов за нами.

Перші місяці, коли ми сідали за стіл навпроти один одного і працювали, Ходжа витратив на те, щоб зрозуміти, як вираховувати час намазу та посту у далеких північних країнах, адже внаслідок круглої форми Землі різниця у часі була значною. Інша проблема, якою він переймався, — встановити, чи є на Землі ще одне місце, окрім Мекки, де правовірний міг би як завгодно обертатися, однак його погляд незмінно б спрямовувався в бік кибли[13]. Я відкрито ігнорував Ходжу, він це бачив і з презирством ставився до мене, водночас він думав про мої

переваги над ним, і його дратувало те, що я вгадував і міг читати його думки та переживання. Тому він довго говорив про розум і науку. Він хотів здивувати пашу, коли той повернеться до Стамбула, своїми проектами, новою теорією космографії, яку він ще мав удосконалити і дещо спростити за рахунок нової моделі Всесвіту, новим годинником; мріяв, що згуртує маси і посіє зерна науки, відродить інтерес до навчання — ми обоє чекали з нетерпінням на повернення паші.

Розділ 3

У ті дні він розмірковував, як можна вдосконалити, зробити ще більшою шестерню, яка б дозволяла заводити годинник не щотижня, а принаймні раз на місяць. Далі він планував зробити такий годинник, щоб заводити його лише раз на рік. На його думку, головна проблема полягала у пошуку сили, яка б пускала в рух зубці, що, в свою чергу, збільшувалися та важчали в унісон зростанню проміжку часу до наступного заведення годинника. Якось від свого товариша по муваккітхане він дізнався, що паша повернувся з Ерзурума.

Наступного ранку він пішов його привітати. У натовпі гостей паша помітив Ходжу, поцікавився його винаходами, навіть про мене запитав. Тієї ночі ми вкотре розібрали годинник, дещо додали з деталей і зібрали знову, підправили позолоту звичайним пензликом. Ходжа читав мені уривки з підготовленого виступу, який він написав пишним поетичним стилем, щоб справити незабутнє враження, і навіть вивчив напам'ять. Під ранок ще раз прочитав текст, присвячений руху зірок у Всесвіті, ще й справа наліво, щоб хоча б трохи заспокоїтися. Потім він замовив візок і, повантаживши всі наші механізми, поїхав до паші. Я здивовано дивився, як механізми, що місяцями загромаджували наш дім, умістилися в невеличкий візок із одним конем. Ходжа повернувся додому пізньої ночі.

Коли механізми розвантажили в саду, паша зі старечою байдужістю оглянув їх і сказав жартома, що йому ці речі не подобаються, Ходжа відразу ж почав виголошувати завчену напам'ять промову. Паша, у свою

чергу, згадав мене і промовив слова, які пізніше скаже й сам падишах: "Це він тебе навчив?" Відповідь Ходжі здивувала його, бо той зопалу буркнув: "Хто?" — звісно, розуміючи, про кого йде мова. Він сказав, що я зарозумілий дурень, десь чогось навчений. Коли Ходжа мені це розповідав, його голова була заклопотана подіями, що відбувалися у палаці паші. Потім Ходжа наполегливо стверджував, що всі ці винаходи саме його, та паша йому не вірив і все хотів знайти того, хто їх зробив, — його серце ніби не бажало приймати версію, що тією людиною міг бути його улюбленець Ходжа.

Так уже сталося, що замість того, щоб говорити про зірки, вони розмовляли про мене. Зрозуміло, що Ходжі було прикро вести бесіду на цю тему. Навіть запала тиша, і паша перевів свою увагу на інших гостей. А коли за вечерею Ходжа спробував ще раз торкнутися теми вигаданого небесного тіла та своїх винаходів, паша зупинив його, кажучи, що намагається пригадати моє обличчя — та марно, в уяві лише обличчя Ходжі. За столом сиділо багато гостей, отже, мова пішла про близнюків та двійників, це було пустослів'я, яке вийшло за межі реального; згадували, як часто матері плутають своїх дітей-близнюків, говорили про людей неймовірної схожості, які, бачивши одне одного, впадали в паніку, але зустрівшись уперше, ніби зачаровані одне одним, не могли розлучатися, про розбійників, яких плутали з їхніми жертвами. Коли вечеря закінчилася, паша звернувся до Ходжі й попросив його лишитися.

Ходжа знову почав розповідати, паша слухав без зацікавлення, навіть з роздратуванням, як це буває, коли говорять, вдаючись до неточних і заплутаних фактів, але згодом, прослухавши вже втретє вивчений Ходжею напам'ять текст та переглянувши продемонстровані макети зірок, Сонця, він начебто почав щось розуміти. Тільки зараз, зацікавившися, він уважно почав слухати розповідь Ходжі. Тоді Ходжа схвильовано сказав, що зірки обертаються інакше, аніж усі звикли вважати. "Добре, — сказав паша, — я зрозумів, може бути й так, чом би й ні?" Тоді Ходжа замовк.

Я подумав, що вони, швидше за все, якийсь час мовчали. Ходжа, який дивився з вікна в темряву Золотого Рогу, мовив: "Чому паша урвав розмову, чому не говорив далі?" На це запитання я, як і він, не мав відповіді. Я підозрював, що Ходжа має якісь здогадки з приводу цього, та він мовчав. Здавалось, його гнітило те, що ми схожі одне на одного. Згодом, продовжував оповідь Ходжа, паша зацікавився годинником. Він попросив розібрати його, показати начиння, запитав, для чого потрібні такі шестерінки, механізм, важіль. Потім він боязко, ніби до темного і гидкого гнізда змій, на мить просунув руку в серце годинника. Ходжа в цей час якраз розповідав про годинник, про те, що тепер усі з однаковою точністю за годинником зможуть читати намаз, як раптом паша закричав: "Рятуйся від нього! Хочеш отрутою, хочеш звільненням. Тобі стане легше". Я дивився на Ходжу зі страхом та надією. Однак він сказав, що не відпустить мене, поки паша не зацікавиться нашими відкриттями.

Я не став запитувати, про яку саме справу йде мова. Може, я боявся дізнатися, що й Ходжа ще не вирішив. Потім вони почали говорити про інше, паша нахмурився та байдуже дивився на предмети, виставлені перед ним. Ходжа ніби вже мимоволі залишився допізна в палаці, у нього жевріла надія, що паша зацікавиться винаходами. Врешті повантажив привезене на візок. Я подумав про людину, яка не зможе заснути в ліжку будинку на узбіччі дороги, повз який у темряві проїжджав візок, і я уявив здивування цього стамбульчанина, адже між скрипом коліс візка чулося незрозуміле, монотонне цокотіння годинника.

До світанку Ходжа не приліг і на мить. Я хотів був змінити недопалок свічки, та він гримнув на мене. Я відчув, що він чекав на моє пояснення. "Паша обов'язково зрозуміє", — ніби заспокоюючи його, промовив у темряву. Відчув, що він мені не повірив, однак згодом відповів: "Якби знати, чому паша тоді замовк, ось у чому річ".

Як тільки випала нагода, він пішов до паші, щоби дізнатися причину його мовчання. Цього разу паша зустрів його веселіше. Підбадьоривши

Ходжу, порадив зайнятись виготовленням зброї: "Зброї, яка перетворить світ на в'язницю для наших ворогів!" Він обмежився лише цим, не пояснюючи, якою саме має бути зброя. Якщо Ходжа й далі працюватиме над своїми науковими дослідами в цьому напрямі, то він підтримає його. Звичайно, паша нічого не сказав про винагороду, на яку ми так розраховували. Хоча дав Ходжі повну торбину акче[14]. Ми зазирнули до неї уже вдома, порахували — сімнадцять акче, дивна сума! Паша, даючи торбину, сказав, що спробує вмовити падишаха вислухати Ходжу. Додав, що хлопець до "таких речей" має інтерес. Ні я, ні навіть легковірний Ходжа не сприйняли ці слова серйозно. Та через тиждень нам повідомили, що паша після іфтару[15] відведе нас до султана.

Ходжа почав готувати промову, яку читав паші, переробив її так, щоб могла зрозуміти навіть дев'ятирічна дитина, і вивчив напам'ять. При цьому він думав чомусь не про дитину, а про пашу. Ходжа аналізував його поведінку, намагаючися зрозуміти, якою має бути зброя для паші? Я навіть уявити не міг, та й Ходжа не став просити про допомогу. Працював сам. Поки Ходжа до пізньої ночі, зачинившись у своїй кімнаті, працював, я вже не мріяв про те, як повернутися на батьківщину, безтямно сидів біля вікна і вдавав, що це не Ходжа, а я працюю за столом і будь-якої хвилини можу встати і податися куди мені заманеться.

Надвечір ми завантажили речі на візок і поїхали до палацу. Я полюбив стамбульські вулиці і мріяв, що стану невидимкою та буду гуляти ними під великими чинарами, каштанами та іудиними деревами. Наші прилади ми залишили, як нам наказали, на подвір'ї переднього палацу.

Падишах був гарненьким червонощоким хлопцем невеликого зросту. Він перебирав наше приладдя, як свої цяцьки, і зараз не можу пригадати, коли саме мені захотілося стати його однолітком і товаришем: тоді, як уперше його побачив, чи набагато пізніше, коли ми зустрілися знову через п'ятнадцять років. Я відразу відчув, що з ним треба поводитися порядно і чесно. Ходжа все ще мовчав, падишах та

його оточення з нетерпінням чекали. Нарешті, він розпочав. До своєї розповіді він додав чимало нового: про зірки він розповідав так, ніби це були живі розумні створіння, які знають геометрію та арифметику і тому гармонійно обертаються. А коли Ходжа побачив, як хлопець підвів голову і захоплено дивиться на вечірнє небо, не міг стримати своєї тріумфальної радості. Він показав макет сфери, в якій було видно обертання зірок: "Ось це — Венера, а он та велика зірка — Місяць, обертається інакше". Ходжа крутив зірки, а прикріплений до моделі дзвіночок приємно дзеленчав, маленький падишах то перелякано відступав назад, то, долаючи страх, наближався до чарівної скриньки, зазирав усередину і намагався зрозуміти, що казав Ходжа.

Зараз, коли я можу зібрати докупи всі свої спогади, вимальовується картина щастя, яка схожа на казки з мого дитинства та незабутні ілюстрації до них. Бракувало лише червонодахих будинків, схожих на тортики, та скляних кульок, які імітували кружляння сніжинок, коли їх перевертати. Потім хлопець почав запитувати, а Ходжа ледве встигав відповідати.

Як ці зірки можуть просто так триматися в повітрі? Може, вони підвішені у прозорій сфері! З чого зроблено сферу? З прозорого матеріалу! Невже вони ніколи не зіштовхуються одна з одною? Ні, вони, як і на макеті, розміщені на різних рівнях! А якщо є стільки зірок, то чому сфер менше? Тому що зірки дуже далеко! Наскільки? Дуже, дуже далеко! А коли ті зірки обертаються, дзвоник дзвенить? Ні, дзвоник ми почали використовувати, щоб краще розуміти: він дзвенить, коли зірка зробить повний оберт! А грім із цим якось пов'язаний? Ні! Гаразд, тоді з чим? З дощем! А завтра дощ піде? Якщо дивитись на небо, то — ні! А що говорить небо про хворого лева падишаха? Те, що він одужає, але треба потерпіти! Питання сипались, як горох з дірявого мішка.

Коли Ходжа говорив про лева, він знову подивився на небо; так, як він це робив, кажучи про зірки. Коли ми повернулися, він з іронією згадував про розмову з падишахом. Зараз не головне, щоб падишах розрізняв, де наука, а де порожні балачки, головне — зацікавити його.

Він повторював це, причому так, ніби я зрозумів, чим саме можна зацікавити малолітнього падишаха. Я ж думав, чи стати мені мусульманином, чи ні. У торбинці, яку нам вручили, коли ми вже виходили з палацу, було п'ять золотих. Ходжа казав, що падишах збагнув логіку розташування зірок. Ох, падишаху! Насправді я його пізнав лише через багато років! З будинку нашого вікна я побачив той самий місяць, мене це збентежило — як мені хочеться знову стати дитиною! Ходжа не міг зупинитися, він вкотре повертався до давньої теми: справа не у леві, головне те, що дитина любить тварин.

Наступного дня він зачинився в кімнаті і почав працювати. Через декілька днів Ходжа поклав на візок годинник, сферу і, супроводжуваний зацікавленими поглядами крізь віконні ґрати, попрямував до початкової школи. Повернувся пізно, зморений і приголомшений. Але не настільки, щоб мовчати. "Я думав, що дітлахи будуть сприймати, як султан, та глибоко помилився", — сказав він. Вони лише злякалися; після того як Ходжа закінчив розповідати про пристрої, один хлопчак підвівся і вигукнув, що там, високо за небом, починається пекло, і заплакав.

Упродовж наступного тижня Ходжа намагався переконати себе, що падишах усе зрозумів правильно і повірив нам. Він сто разів, не даючи мені спокою, згадував кожну хвилину, проведену в палаці, і раз у раз повторював: "Так, так, хлопець розумний, і вже зараз уміє мислити, має власну думку, з якою зможе протистояти натиску його оточення, так, він — сильна особистість!" Ось так ми говорили про падишаха ще задовго до того, як він і в снах почне думати про нас. Ходжа працював над годинником і, як мені здається, думав про виробництво зброї; так він сказав, коли його знову покликав паша. Мені щось підказувало, що Ходжа вже не покладався на підтримку паші. Якось він навіть сказав, що той змінився і нічим не відрізняється від свого оточення: "Він уже не хоче знати те, що йому ще не відоме!" Через тиждень Ходжу знову покликали до палацу.

Падишах зустрів його радісно. "Мій лев одужав, — вигукнув він, — твоє пророцтво збулося!" Потім Ходжа із падишахом та його почтом вийшли у дворик. Падишах показав своїх рибок у басейні і запитав, чи подобаються вони Ходжі. Коли він мені це розповідав, то сказав: "Окрім того, що "вони — червоні", нічого іншого мені не спадало на думку". Та в цей момент він помітив певний порядок у їхньому русі, здавалося, рибки перешіптуються про те, як цей порядок зберегти. І Ходжа сказав, що рибки видаються йому розумними створіннями. Проте карлик, який стояв біля євнуха гарему (він постійно мав нагадувати падишаху про настанови його матері), розсміявся; падишах присоромив його. А коли вони сідали в карету, то падишах на покару не дозволив рудоволосому карлику сісти з ними в екіпаж.

Карети попрямували до Ат-мейдани[16], де стояли клітки з левами. Падишах по черзі показав Ходжі левів, тигрів, гепардів, що були прив'язані до колон — руїн храму. Вони зупинилися біля лева, якому Ходжа пророкував одужання. Падишах поговорив з левом та представив йому Ходжу. Потім вони підійшли до левиці, яка лежала в кутку. Вона кітна: носила в череві левеня. Падишах запитав, скільки левенят вона народить, скільки буде самців, а скільки самок.

Потім Ходжа мені скаржився, що припустився помилки, кажучи, що він знається на астрономії, та не є астрологом. Хлопець промовив: "Але ж ти знаєш усе краще, ніж головний астролог Хусейн-ефенді!" Ходжа не відповів, боявся, що хтось з оточення обов'язково потім донесе про цю розмову головному астрологові. Падишах розгнівано запитав: "Чи, може, Ходжа нічого не тямить у цій справі й марно дивиться на зірки?"

Відтак Ходжі довелося зараз сказати те, що він планував розповісти набагато пізніше. Він сказав, що вже давно вивчає зірки і отримав непогані результати. Поки падишах зачудовано слухав, широко розплющивши очі, Ходжа скористався його зацікавленістю й сказав, що для спостереження за зірками потрібно створити обсерваторію, так, як це було споруджено дев'яносто років тому для покійного Такіюддіна-ефенді за наказом Мурада III, діда Ахмеда I, онуком якого є наш

падишах, та з часом їй не знайшлося застосування, і, занедбана, вона просто зруйнувалася; та зараз треба будувати щось досконаліше — храм наук, де б можна було вивчати не лише зірки, а весь земний світ — річки й моря, хмари та гори, квіти та дерева, природу, тварин. Потрібно, щоб учені зійшлися разом і мали можливість обмінюватися думками, дискутувати з приводу своїх розвідок, лише так наша наука буде розвиватися.

Падишах сприймав проект Ходжі, про який я теж чув уперше, як приємну казку. А коли вони повертались до палацу, він знову запитав: "Як ти гадаєш, кого ж народить левиця?" Оскільки Ходжа вже думав над цим питанням, він, не вагаючись, відповів: "Самців і самок народиться порівну". Коли він мені про це розповідав, то зауважив, що його відповідь була обдуманою, та ні до чого не зобов'язувала, і додав: "Цього малого дурника я швидко приберу до своїх рук! Я кращий за головного астролога Хусейна!" — прорік Ходжа. Не можу пояснити чому, та коли він так говорив про падишаха, мене це здивувало й уразило, я навіть образився. На душі було кепсько, і я почав поратися коло хатніх справ.

Згодом це слово — "дурень" — він почав використовувати як чарівний ключ, що відмикає будь-які двері. Як-от: через свою глупоту вони дивляться на зірки, що у нас над головами, не задумуються ні про що, або, ще не вивчивши чогось, думають, яка їм з цього буде користь, через глупоту висновки їх цікавлять більше, ніж деталі, через глупоту вони так схожі один на одного… Декілька років тому, коли я ще жив у себе на батьківщині, подібні висловлювання мене страшенно дратували, та зараз я мовчав і не реагував на слова Ходжі. Цікаво, що мене і мою "глупоту" він не чіпав, вона ж, моя глупота, була для нього іншого роду. Ми вели довгі розмови, і я розповів Ходжі сон, який побачив саме тими днями: ніби він посідає моє місце й повертається на мою батьківщину, зустрічається з моєю нареченою, одружується, і під час весілля ніхто не помічає, що я — то не я, а мій двійник. Я теж прийшов на весілля, переодягнений в турецьке вбрання, самотньо стою в кутку кімнати й спостерігаю, як мати обіймає щасливу наречену. Я гірко плачу, та вони

не зважають на мене, не пізнають, а лише, повернувшися спинами, поволі віддаляються. Я прокинувся від гірких ридань.

За цей час Ходжа двічі був у палаці паші. Здається, останньому не до вподоби зближення Ходжі із падишахом, якщо це не стосується розмов про його дослідження. Паша навіть влаштував Ходжі справжній допит. Набагато пізніше, коли пашу було вдруге вигнано із Стамбула, мені стало відомо, що він запитував про мене, мало того, провів маленьке розслідування. Якби мені випало дізнатися про таку ситуацію раніше, я б не позбувся страху, що мене можуть отруїти. Вкотре інтуїція мені підказувала, що паша цікавиться мною більше за Ходжу. Було приємно, що, незважаючи на нашу схожість, паша віддавав перевагу саме мені. Саме у схожості й полягав секрет, який надавав мені тієї таємничої сили, про яку Ходжа навіть не здогадувався. Інколи мені здається, що саме завдяки неймовірній схожості, поки житиме Ходжа, я теж буду в небезпеці. Може, через це я сердився на Ходжу, коли той зараховував пашу до дурнів, а він, звісно, на мене скалився. Усвідомлення того, що він ніяковіє переді мною і водночас хоче мене позбутися, додавало мені снаги. Час від часу я починав запитувати про пашу, допитувався, що саме він говорив або хотів дізнатися про мене. Ходжа скаженів, мало розуміючи при цьому причину свого гніву. Тоді він з упертістю повторював: проти паші плетуть інтриги, та незабаром яничари почнуть діяти, а в палаці готується заколот. Тому, якщо він розроблятиме зброю, як велить йому паша, то не для якогось тимчасового візира, а для самого падишаха.

Певний час мені здавалося, що Ходжа працює над розробленням якоїсь незрозумілої зброї, я думав, що він даремно пітніє, бо нічого з того не виходило. Якби ж то діло йшло, я переконаний, він неодмінно б поділився зі мною, щоб принизити мене або довідатись мою думку про його доробок. Одного вечора (а це була звична справа, до якої ми вдавалися двічі, а то й тричі на тиждень) пішли до будинку в Аксараї[17] послухати музику та провести час із жінками. Як поверталися додому, Ходжа бовкнув, що до ранку буде працювати, а потім почав запитувати про жінок. Дивно, бо про жінок ми ніколи не розмовляли, раптом у нього

вихопилося: "Я думаю...", та він замовк, а коли дійшов до будинку, зачинився в кімнаті. Я залишився у вітальні серед книг, які мені набридло навіть гортати, думаючи про Ходжу. Я уявляв, як він сидить, зачинившись у кімнаті, за столом, до якого й досі не зміг звикнути, розмірковує над черговим проектом, який, я переконаний, не доведе до пуття, бездумно дивиться на чисті аркуші, його сповнює гнів та відраза до самого себе...

Під ранок він вийшов з кімнати і простодушно, як учень, що звертається по допомогу через якісь дрібниці, покликав мене до свого столу. Ні на йоту не соромлячись, він сказав: "Допоможи!.. Подумаймо разом, інакше немає діла". Мені на мить здалося, що думати йому заважають жінки, я мовчав. Помітивши мою розгубленість, він провадив досить серйозно: "Я думаю про дурнів... чому вони такі невігласи?" І відразу, ніби знаючи, як я зреагую, поправив себе: "Не зовсім-то й дурні, просто в голові клепки не вистачає". Я не став запитувати, хто ці "вони". "Невже немає в них у головах місця, щоб утримувати ці знання?" — він поглянув на речі навколо, ніби підшукував влучне слово. "Треба, щоби в їх головах була коробка до коробки, ну як очі оцієї шафи, куток серед гармидеру мотлоху, куди можна розмістити й це, та очевидно, немає такого місця. Ти мене розумієш?" Я хотів запевнити, що розумію, та даремно. Ми довго мовчали, не зводячи очей один з одного. Нарешті він кинув: "А хто знає, чому люди такі різні? Ох, якби ж ти й справді був лікарем та й навчив мене лікарської справи! — раптом почав він, — розповів, як влаштований наш організм, з чого складається тіло, а з чого голова". Мені здалося, що він трохи соромився. Він не хотів мене налякати, тому спокійно й тверезо пояснив, що не збирається здаватися, буде йти до кінця, по-перше, в нього немає іншого вибору, а по-друге, йому цікаво в усьому розібратися. Я нічого не розумів, але втішала думка про те, що всього він навчився саме у мене.

Пізніше він неодноразово повторював ці свої слова, так ніби нам обом добре відомо, про що йде мова. Однак за показовою рішучістю причаїлась цікавість учня, який без кінця ставить запитання; і кожного разу, коли він повторював, що йтиме далі, до кінця, мені здавалося, що я

чую сумний та сердитий стогін безнадійно закоханого, котрий скаржиться на лихо, що випало на його долю. В той час він постійно про це говорив. Особливо часто повторював тоді, як дізнався, що яничари готують заколот, чи тоді, як розповідав мені, що дітей у школі більше цікавлять ангели, аніж зірки, чи коли розлючено кидав книгу, яку задорого придбав, але, читаючи, навіть не дійшов середини, чи коли приходив з муваккітхане й кричав, що лише через звичку ще ходить туди, чи коли приходив після запланованої зустрічі зі своїми друзями, чи коли мерз у непротопленому хамамі[18], чи після того, як умощувався спати, обіклавши квітчасту ковдру улюбленими книжками, чи як чув дурні балачки біля мечеті, коли брав абдест[19], чи коли чув, що флот зазнав поразки від венеціанського війська, чи після того, як вислуховував сусідів, котрим кортіло його одружити, бо вік він мав немолодий; він усе торочив, що йтиме до кінця.

Зараз я думаю: хто дочитав мою писанину, покірно слідкуючи за всім, що відбувалося реально чи, може, й за вигаданим, зможе сказати, що Ходжа не дотримав свого слова.

## Розділ 4

Якось наприкінці літа ми почули, що на березі Босфору в Істіньї[20] було знайдено тіло головного астролога Хусейна-ефенді. Коли врешті-решт паша отримав фетву[21] на вбивство, астролог не зміг усидіти спокійно в своєму притулку, про який ніхто не знав, бо прочув, що незабаром паша помре; він почав посилати всюди листівки й тим самим видав себе. Головний астролог мав намір податися до Анатолії, та кати швидко його вистежили й удавили в човні. Ходжа дізнався, що майно астролога було арештовано, тож відразу вдався до дій, йому кортіло заграбастати книжки, зошити і папери Хусейна-ефенді. Всі гроші, які мав на той час, Ходжа витратив на хабарі. Наступного вечора він притягнув додому величезну скриню паперів астролога й за тиждень проковтнув усе до останнього рукопису і по тому довго нарікав, що міг написати в стократ ліпше.

Ходжа взявся писати власні книжки, і я в цьому йому допомагав. Для падишаха він мав намір підготувати два трактати: "Життя звірів" та "Чудернацькі створіння", я розповідав йому про коней, що паслися на лугах нашого просторого саду біля будинку в Емполі[22], про диких віслюків, ящірок, зайців. І хоч Ходжа завжди дорікав, що в мене обмежена уява, я невпинно провадив про вусатих французьких жаб, які оселилися у лататті на нашому озері, блакитних папуг, котрі говорили з сицилійським акцентом, про білок, які перед паруванням сідали одна проти одної та вилизували одна одній хутро. Підготували ми й великий розділ про життя мурах, над яким працювали довго й наполегливо. Мурахи, до речі, дуже цікавили падишаха, адже хлопець навіть не мав змоги бачити цих комах, бо двір палацу тримався в ідеальній чистоті.

Коли Ходжа брався описувати закономірності мурашиного життя, підпорядкованого прагматичному раціо, розраховував на виховну силу, що не пройде поза увагою молодого падишаха. Виходячи з таких міркувань, опис звичайних чорних мурах здався йому занадто простим, тож він звернувся до рудих мурах, що мешкають в Америці. Це наштовхнуло його на думку написати трагічну і водночас повчальну історію про місцевий люд зміїної країни, яка зветься Америка, про її населення, яке не прагне нічого змінити в своєму житті. Ходжа без кінця торочив мені, що напише книжку про хлопчика-короля, який обожнював тварин та мисливство, але через те, що зневажав науку, був повішений італійцями-кяфірами, однак я переконаний, що книжку такого змісту він ніколи не наважиться написати. Щоб книжка була переконливішою, ми запросили художника, аби він написав мініатюри описуваних нами звірів: крилатих буйволів, двоголових змій, шестиногих биків, однак його ілюстрації нам не сподобалися. "Так, як ти, малювали ще позавчора, — сказав Ходжа, — однак зараз усе по-іншому: тривимірне зображення, все має свою тінь, поглянь-но, навіть звичайнісінька мураха тягне за собою тінь, ніби вона її близнючка".

Від падишаха звісток не було, тому Ходжа вирішив передати написані книжки пашею, хоча потім і пошкодував. Паша казав, що наука про тварин — пусте заняття, що Хусейн-ефенді взявся не за свою справу

і почав плести інтриги, через які й постраждав. Він навіть запідозрив Ходжу що той мітить на місце головного астролога, при цьому він не заперечував доцільності розвитку науки, от тільки під наукою він розумів інше: не астрологію, а хоча б інженерію чи, краще, технологію виробництва зброї. А посаду астролога він вважав такою, що приносить суцільні нещастя, адже астрологів, як правило, вбивали, або ж вони самі зникали, коли дізнавалися про сокровенні таємниці двору, ось чому паша не хотів, щоб Ходжа, якого він глибоко поважає та щиро любить, мав цю посаду, окрім того, вакансії вже не було, оскільки на місце претендував дурнуватий та наївний Ситки-ефенді, який прекрасно впорався б зі своїми обов'язками. А наостанок паша додав, що чув про інтерес Ходжі до книжок покійного астролога і зовсім не радить перейматися ними. Ходжа запевнив, що цікавить його винятково наука, і попросив пашу передати падишаху два трактати про тварин. Увечері дома, проклинаючи пашу, Ходжа лише й торочив, що наука для нього понад усе і, щоб займатися нею, він готовий на будь-які випробування. Наступний місяць ми роздумували, яке враження справлять наші кольорові книги на падишаха, Ходжу ж постійно непокоїла думка, чому його й досі не кличуть до палацу. Нарешті, запросили на полювання. Ходжа тримався падишаха, я позаду його чималого почту, — всі ми попрямували до володінь Мірахор, що на річечці Кагитхане. Бостанджи вже все підготував: зігнав зайців, лисиць та нацькував на них хортів, а ми спостерігали. Один русак відокремився від свого стада і плигнув у воду, наші погляди були прикуті до нього, а коли він переплив на протилежний берег, бостанджи хотіли й на нього нагнати псів, та падишах крикнув: "Не чіпати зайця!" Навіть ми, стоячи осторонь, чули цей наказ. Однак на тому березі була інша собака і русак знову спробував плигнути в воду, та не встиг, пес перехопив його. Бостанджи кинулися до пса, вирвали з його щелеп зайця й поклали до ніг падишаха. Хлопець пильно оглянув зайця і, не побачивши пошкоджень, щиро зрадів. Він наказав віднести бідолашну тварину до підніжжя гори і відпустити. Я помітив, як навколо падишаха зібрався натовп, серед якого розгледів і Ходжу та рудоволосого карлика.

Увечері Ходжа розповів, що падишах хотів почути тлумачення історії з русаком. І коли черга нарешті дійшла до Ходжі, він повідомив, що для падишаха ця подія символізує раптову сутичку з ворогами та додав, що все обійдеться. Недруги Ходжі почали заперечувати таке пояснення, у якому падишах ніби уподібнювався зайцеві, однак падишах заспокоїв галас, серед якого лунав голос і нового астролога Ситки-ефенді, й сказав, що прислухається до слів Ходжі. Потім, спостерігаючи, як соколи розтерзали до смерті орла чи як пси розірвали на шматки лиса, який з усіх сил оборонявся, він сказав, що левиця народила двох левенят, самця та самку, і що він у захваті від книги про тварин. А ще він запитував про блакитних крилатих биків, що мешкають у долині Нілу, та рожевих котів. Ходжа святкував тріумф перемоги, однак його не полишало відчуття тривоги і страху.

Набагато пізніше ми дізналися, що в палаці відбувалися заколоти. Кьосем-султан, заручившися підтримкою начальника яничар, хотіла вбити падишаха з матір'ю і на його місце посадити сина, принца Сулеймана. Однак їй не вдалося здійснити свій задум. Кьосем-султан душили, поки в неї з рота та носа не пішла кров і вона не померла. Про останні події Ходжа дізнавався із пліток своїх друзів-телепнів зі школи муваккітхане.

Восени він укотре хотів зайнятися космографією, але зневіра знову обізвалася в душі його тяжким сумом: потрібної обсерваторії не було, а невігласи недооцінювали значення вивчення зірок, і зірки, у свою чергу, не звертали на них уваги. Прийшла зима, повільно стелилися насуплені дні, як несподівано ми дізналися, що пашу знову спровадили в заслання. Власне, підступники-вороги і його нахвалялися знищити, одначе мати падишаха Валіде-султан[23] не погодилась на те, а наказала відібрати майно та зіслати до Ерзінджана[24]. По тому нам нічого не було відомо з його життя, лише з часом ми отримали звістку про його смерть. Відтак Ходжа сказав, що відтепер йому нема кого остерігатися та й поклони бити вже не треба, він провадив, що став незалежним, тому нікому нічого не винен, не знаю, наскільки при цьому він почувався в боргу переді мною за набуті знання. Його не охоплювало сум'яття ні перед

малолітнім падишахом, ні перед його матір'ю, він ніби промовляв: або пан, або пропав, та вдома Ходжа поводився, як те несміливе ягня, смирнів, живучи між книжками, і ми планували написати нову працю про рудих американських мурах.

Ту зиму, як, до речі, і всі попередні та й подальші, ми провели вдома, майже не витикаючи носа; життя збігало одноманітно. Холодними ночами ми сиділи на нижньому поверсі, куди через димар, а потім двері вривався пронизливий пойраз, і до ранку розмовляли. Він більше не принижував мене, не дорікав, ба, здавалося, не наважувався цього робити. Я пояснював це тим, що ні падишах, ні його оточення не цікавилися Ходжою, його ігнорували. Час від часу, як часто це траплялося зі мною, він помічав нашу схожість, дивлячись на мене, бачив себе, і мені було цікаво: які думки при цьому снують в його голові? Ми закінчили ще один довгий трактат, присвячений тваринам, але він залишався лежати на столі. Ходжа продовжував працювати, не йшов до палацу, бо паша був ще у засланні, а він не переносив нових радників при дворі, не хотів з ними зустрічатися й терпіти сморід із їхніх пельок. Інколи, якщо набридало цілісінький день бити байдики, я відкривав трактат, гортав його сторінки, розглядаючи намальованих мною ж пурпурових коників та летючих риб, і мені було цікаво, які думки навіюватимуть падишахові ці сторінки, коли книга потрапить до його рук.

Ходжу покликали до двору лише на початку весни. Малолітній падишах дуже зрадів, побачивши його. За словами Ходжі, з вогників в очах султанчика було зрозуміло, що він з нетерпінням чекав їхньої зустрічі і лише через дорослих телепнів, які його оточували, не мав змоги запросити мого двійника до двору раніше. Падишах відразу заговорив про змову Кьосем-султан, наголошуючи, що Ходжа передбачив цю небезпеку, власне, як і те, що падишах не постраждає від заколоту і вийде сухим із води. Тієї кривавої ночі хлопець аніскільки не злякався, бо згадав про зрадника-пса, що хотів загризти русака, та в нього нічого не вийшло. Падишах пишно славив здібності Ходжі й наказав винагородити його добрим наділом землі в гарній місцині. По

цьому падишах змінив тему, і Ходжі не лишалось нічого, як залишити султанські покої. Настанок його сповістили, що грамота про земельний наділ буде готова на кінець літа.

Ходжа сподівався отримати гарні гроші, продавши обіцяну землю, і вже почав планувати будівництво невеличкої обсерваторії у себе в садку. Він навіть зробив необхідні розрахунки: розміри заглибин та вартість обсерваторних пристроїв, однак ці справи швидко йому набридли. В цей час йому поталанило придбати у букініста копію рукопису, у якому описувалися результати астрономічних спостережень Такієддіна. Два місяці Ходжа витратив на те, щоб перевірити правильність зазначених у рукописі спостережень, та з люттю облишив цю справу, оскільки не міг визначити, яких помилок припустився Такієддін, використовуючи дешеві, неточні прилади, а які сталися через неуважність поганого писаря, копіювальника рукописів, та найбільше його роздратувало, що один із попередніх власників книжки між тригонометричними таблицями на основі шістдесятирічної системи вписав римовані рядки вірша. Власник книги, звертаючись до методу ебджет[25] та багатьох подібних, пророкував майбутнє. Так, Ходжа мав стати батьком чотирьох доньок, після чого б у нього народився син, у місті мала б спалахнути чума, яка відділить грішників від праведних, і насамкінець помре сусід Ходжі Бахаттін-ефенді. Спочатку ці пророцтва веселили Ходжу, та поступово почали навіювати смуток. Раптом він став порівнювати людські голови зі скринями чи шафами, в які можна легко зазирнути: відчинив і ознайомився з начинням — думками.

Про землю, яку пообіцяв падишах, не було чути, хоч минуло літо й була вже зима надворі. Наступної весни Ходжі повідомили, що проводиться новий опис земель, тому треба трохи почекати. Тим часом його стали потроху кликати до двору. Ходжа приходив і покірно відповідав на запитання султанчика, як-от: що може означати розколене люстерко та зелена блискавка, яка спалахнула над островом Ясси, або карафа крижано-холодного вишневого соку кольору крові, що ні з того ні з сього впала й розбилася ущент. Запитував падишах і про тварин з нашої нової книги. Ходжа повертався додому і казав, що

хлопець перетворюється на юнака, а, як відомо, людина у цьому віці найбільш вразлива до впливів. Тому він, Ходжа, візьметься за його виховання.

Для здійснення своїх задумів він почав писати нову книжку. З моїх розповідей Ходжа чув про загибель ацтеків, я переказував йому спогади Кортеса, пам'ятав він також історію про малолітнього короля, якого посадили на палю, бо той нехтував наукою. Всі ці історії мали багато спільного, адже розповідали про безсоромних негідників, які знущалися з невинних і зброєю чи оманою підкорювали простий люд упродовж довгого часу. Ходжа працював за зачиненими дверима, ховаючи від мене написане. Я здогадувався, що він навмисне дратує мене, чекаючи, поки я, знеможений цікавістю, почну розпитувати. Та туга за батьківщиною, яка навалилася на мене в той час, знесилила мене настільки, що я не міг почувати нічого, окрім ненависті до свого двійника. Я легко міг заглушити ті свої зародки цікавості й виглядав незворушним до наслідків його наполегливої праці, його писанини, яка народжувалася з прочитаних вицвілих книг, придбаних за копійки, та моїх оповідей. Так, я з насолодою спостерігав, як Ходжа поступово, день у день втрачав певність у собі, а згодом і в написаному.

Він піднімався до своєї кімнати, що слугувала йому кабінетом, сідав за стіл, зроблений на моє замовлення, і намагався писати, однак спромагався лише на думки. Я здогадувався, що він не зможе писати, ні, я знав це. Я знав, що йому забракне сміливості писати, не поділившись зі мною своїми міркуваннями, ідеями. Насправді він прагнув вивідати не лише мої думки, які ніби й зневажав, а й міркування всіх тих, хто навчав мене, хто збагатив мене знаннями. Цікаво, якою б була їх реакція? Саме це питання непокоїло його, однак він не наважувався спитати. Скільки я чекав, поки він кине до ніг свою гординю й звернеться до мене. Та він уперто мовчав. Я не знав, чи закінчив Ходжа свою книжку, та через деякий час він знову заладив свою пісню про невігласів. Найперше, чим треба займатися, — це наукою, і він не розумів, чому навколо стільки дурнів, які не можуть цього осягнути! Мені здавалося, що це відчай навіює на нього такі думки, адже двір мовчав і не надходило жодних з

очікуваних знаків уваги. Час збігав, падишах дорослішав, та від цього не було користі.

Нарешті, коли головним візиром став Кьопрюлю Мехмед-паша, Ходжа дістав обіцяний наділ землі, з правом вибору місця. Так він отримав можливість користуватися прибутком з двох млинів, які стояли неподалік від Гебзе, та двох недалеких селищ. Ми поїхали до Гезбе, як почався збір урожаю. Пощастило зняти той будинок, у якому раніше доводилося жити, проводячи тут літо. Ходжа, мабуть, забув дні минувшини, забув і про стіл, на який він дивився з неприхованою ненавистю, щойно я приніс його від столяра. Здавалося, що з будинком постаріли й стали нікчемними наші спогади, і вже не було сенсу звертатися до них. Крім того, Ходжа став ще дратівливішим, тож не мав і снаги зупинятися на них. Під час попередніх візитів до своїх селищ він дізнався, який прибуток за минулі роки отримував колишній господар, а провівши деякі математичні операції, заявив, що знайшов простіший та раціональніший спосіб ведення підрахунків прибутку від землі, ніж це робив його попередник Ахмет-паша.

Однак його чергові дослідження мало втішали, він розумів, що користі з них ніякої. У роздумах Ходжа проводив увесь свій час, до пізньої години засиджувався в садку, не відриваючи очей від зоряного неба, і в ньому з новою силою запалала пристрасть до астрономії. Цього разу я теж заохочував його, сподіваючись, що він досягне успіхів у своїх дослідженнях, одначе він не мав наміру вдосконалювати знання, здійснюючи спостереження. Ходжа зібрав у своєму будинку найкмітливіших хлопців села, через знайомих запросив перспективних та розумних юнаків з Гезбе, а мене відправив до Стамбула, щоб я привіз модель всесвіту. Він полагодив її: змастив частини, почистив дзвоники й поставив у садку, а одного вечора, окрилений надією та ентузіазмом, які черпав невідомо звідки, прочитав лекцію про будову всесвіту, точнісінько так, як робив це декілька років тому у присутності паші, а потім султанчика. Однак його інтерес до астрономії щез, коли слухачі розійшлися, не відчуваючи потреби запитати бодай щось після прослуханої лекції, щезла й остання надія, коли на ранок біля дверей

свого дому ми знайшли обшіптане молитвами овече серце, з якого юшилась ще тепла кров.

Чергова поразка не підірвала його духу, Ходжа сказав, що, звісно, тутешнім молодикам не зрозуміти ідеї обертання Землі та зірок, мало того, зараз, у такому юному віці, ще не час їм пізнати науку, це заняття для тих, хто ввійшов у вік зрілості, а ми тут марнуємо час чи, можливо, втрачаємо шанс заради кількох курушів, які перепадуть нам після збору врожаю. Тож ми впорядкували свої справи, призначили за головного юнака, який здавався нам найрозумнішим, і швидко повернулися до Стамбула.

Наступні три роки виявилися найважчими у нашому житті. Кожний новий день, місяць, кожен сезон здавався маруднішим за попередній, це пригнічувало й дратувало. З відчаєм ми зустрічали черговий день, що приносив лише тугу й викликав неспокій. Як і раніше, Ходжу інколи кликали до двору, зверталися за тлумаченням якоїсь незначної події, по четвергах він, як завжди, зустрічався зі своїми колегами, значно рідше бачився зі своїми учнями і знову їх лупцював, лаявся, відмовляючи, хоча вже й не так категорично, свахам, які не втрачали надії одружити його; був змушений слухати музику, яку вже, як сам зізнавався, не терпів, щоб проводити час із жінками. Його знову охоплювала ненависть, коли він говорив про невігласів, і знову він зачинявся у кімнаті, гнівно гортаючи сторінки книжок, які давно набридли, а потім годинами про щось думав, втупивши погляд у стелю.

Ходжа ще більше хвилювався, коли дізнавався від своїх колег з муваккітхане про успіхи Кьопрюлю Мехмед-паші. Розповідаючи мені про перемоги флоту над венеціанцями, про відвоювання островів Бозджа та Лемнос чи придушення повстання Абаза Хасан-паші, він зауважував, що це їхні останні перемоги, які можна порівняти з потугами пришелепуватого каліки, що марно намагається видряпатися із трясовини. Ходжа ніби передчував, що на нас чатує лихо, яке прийде на зміну монотонним будням. До того ж, у Ходжі не вистачало наполегливості й віри, щоб мати справу з тим, що він називав наукою:

він не мав терпіння займатися чимось новим упродовж тижня, тому швидко згадував про невігласів і забував про все на світі. Чи варто було гризти себе зсередини думками про них? Заради чого цей гнів? Може, тому, що зовсім недавно йому вдалося вирізнитися з числа цих телепнів, а тепер Ходжі бракувало духу зібрати всю волю в кулак, щоб наполегливо займатися наукою?

Просвітлення, без сумніву, зродилося з душевної смути. Неспроможність Ходжі зануритися в жодну з тем породжувала відчай. Як глупуваті егоїстичні діти, які через свою обмеженість не можуть зарадити собі, він довго никав кімнатами будинку, піднімався чи спускався поверхами оселі, бездумно дивився у вікно. Я знав, що коли Ходжа зазирав до мене під час своїх нервово-напружених митарств кімнатами з дерев'яною підлогою, яка приглушено стогнала від його кроків, він сподівався на розраду, хотів чути слова підтримки чи розради. Я ж підступно мовчав, мої вуста не проронили жодного слова, на яке він так чекав, а що йому було до моєї ненависті, від якої я весь зеленів? Я мовчав і тоді, коли він, приборкавши свою гординю, кидав мені декілька слів, сподіваючись почути відповідь, коли чув новини з палацу, що можна було розцінити як гарні, чи дізнавався про нові ідеї, я або ігнорував його, або ж насмішкувато вказував на його хиби. Неабияк тішився, коли бачив, як він страждає, виснажений розчаруваннями та усвідомленням краху надій.

І зовсім несподівано, можливо, від того, що тривалий час він залишався наодинці з собою чи, може, від того, що його розпорошена увага, яка туманила розум, не залишала можливості зупинитися на чомусь конкретному, Ходжа у цій безглуздій порожнечі знайшов думку, яка полонила його душу. Цього разу я зголосився відповісти, мені хотілося додати Ходжі сміливості, розворушити його, адже те, про що почав він замислюватись, упродовж років не давало й мені спокою. Вечоріло, коли він, зазираючи до моєї кімнати, по-буденному, без зайвих слів спитав: "Чому я — це я?" Я відразу відповів, аби додати йому духу.

Сказав, що не знаю, чому він — це він, і додав, що там, у Європі, це питання є надзвичайно актуальним. Провадячи так, я добре усвідомлював, що похапцем не наведу йому жодних доказів чи прикладів, лише інтуїтивно я відчував, що саме він жадає почути, підсвідомо знав, що ця гра йому сподобається. Він остовпів. Це приголомшило Ходжу й надзвичайно зацікавило, з його погляду я зрозумів, що він чекає на продовження, а коли я закінчив, попросив повторити сказане: невже й справді вони переймалися цим питанням? Збагнувши, що я змірюю його схвальним поглядом, привітно посміхаючись, Ходжа розхвилювався і почав виправдовуватися, що запитує про це не тому, що вони теж цікавились, ба він навіть не знав, що вони теж цікавились, він сам прийшов до цього, і, взагалі, йому байдуже до того. "То якийсь голос ніби пісню співає, навіває мені різні думки", — сказав він трохи згодом із загадковим виразом обличчя. Той співун у його вухах нагадував йому покійного батька: тому, виявляється, перед смертю теж являвся такий співун, лише пісні були в нього інші. "А мій, — каже Ходжа, намагаючись приховати зніяковіння, — товкмачить одне й те ж: Я — це я, я — це я, ох!"

Я ледве не пирснув сміхом, але стримався. Якби це був жарт, Ходжа б теж зайшовся реготом, але він не сміявся, хоча й розумів, що вигляд у нього кумедний. Щоб врятувати ситуацію, я мусив підтримати Ходжу, натякнути, що розумію і комічність вигляду, й глибину його помислів, адже мені кортіло продовження. Мовив, що варто прислухатися до слів, які звучать у нього у вухах, адже виконавець цієї пісні не хто інший, як він сам. Та мої слова здались йому глузуванням, і він вибухнув гнівом. Він репетував, що й сам це знає, лише дивно йому, чому саме ці слова постійно виринають у його свідомості.

Я не став чіплятися, тому не відповів, хоча й знав не тільки з власного досвіду, а й з прикладу своїх братів, що почуття нудьги у дітей-егоїстів породжує або плідні наслідки, або ж закінчується нічим. Я сказав, що варто думати не про причини навіювання саме цих слів, а про їх суть. На хвилину у мене промайнула думка, що Ходжа з'їхав з глузду від тієї порожнечі, в якій опинився, та я розрадив себе тим, що буде

цікаво спостерігати за його поведінкою, мало того, приємно, і я теж врятуюсь від безпробудної нудьги. А ще я втішав себе, що цього разу розмах думок Ходжі може мене здивувати своєю глибиною, і час промайне швидко й цікаво. "Що ж мені тепер робити?" — нарешті безпорадно запитав він. Я відповів, що треба думати, чому я — це я, та говорив це без зайвої дидактики, адже з дилемою міг справитися винятково він сам. "І що мені робити? — з іронією вів далі, — стовбичити перед дзеркалом?" Напруження не сходило з його лиця. Я замовк, даючи йому змогу подумати. Та Ходжа не вгаваючи торочив: "Для чого дивитися в дзеркало?" Тут вже увірвався й мені терпець, хоч я розумів, що Ходжа самостійно не впорається. Мені хотілося випалити йому, що без мене він нічого не спроможний зробити, та не вистачило духу; врешті я в'яло порадив йому дивитися в дзеркало. Насправді, я його не боявся і завжди говорив, що думав, та цього разу в мене забракло сил терпіти його недоумкуватість. Він позеленів від злості, грюкнув дверима, гаркнувши на мене, що я дурень.

Коли через три дні я знову повернувся до цієї теми, то помітив, що йому хочеться говорити про "тих інших", тому я продовжив свою гру, мало того, сама вже розмова породжувала надію на цікаві наслідки. Я порадив Ходжі дивитись у дзеркало частіше, ніж він це робить, взагалі частіше, ніж це заведено тут, у його країні. Розповів, що у нас навіть будинки простих людей прикрашені дзеркалами в красивих рамах, що вже казати про палаци королів, принцес та іншої знаті, однак дзеркало не лише атрибут декору, воно слугує й мешканцям, які піклуються про зовнішність та думають про себе. "Невже?" — запитав Ходжа з наївністю, яка мене здивувала. Я був переконаний, що він повірив моїм оповідкам, та раптом він розреготався: "Невже вони з ранку до ночі лише те й роблять, що видивляються в дзеркало?" Вперше він глузував з того, що я розповідав про свій край. Я розлютився, мені хотілося зачепити його за живе, тому я випалив не думаючи, що людина сама має вирішити, ким вона є, та в нього, Ходжі, кишка тонка. Я досягнув своєї мети, гіркотою образи наповнилося його обличчя, і я був на сьомому небі від щастя.

Однак таке задоволення обійшлося мені дорого. Правда, не цього разу, а трапилось це за кілька днів по тому, він не погрожував убити мене чи отруїти, ні, він пішов далі, наполягаючи, щоб я проявив ту сміливість, якої нібито так бракувало йому. Звісно, я намагався все звести на жарт, буцімто дивитися у дзеркало й думати про себе — це дурниці, я мав намір знову його розізлити, тому й підібрав відповідний тон, однак він не піддався, а почав погрожувати мені, сказавши, що залишить мене без їжі та зачинить у кімнаті. Так, я мав на папері проявити всю свою відвагу і написати, ким я є; а він збагне, як це робиться, побачить, наскільки я сміливий.

## Розділ 5

Спочатку я написав кілька сторінок про незабутні дні, які ми провели у нашому маєтку в Емполі разом із братами, матір'ю та бабусею. Чесно кажучи, не знаю, чому я звернувся саме до цього, аби пояснити, що я — це я; можливо, через згадку про чудові дні, які здавались такими далекими; а ще тому, що від тих непотрібних слів, які я випалив у гніві, Ходжа насупився й відчайдушно наполягав на моїх поясненнях. Отже, я, як і зараз власне, для того, щоб зацікавити читача, захопити його уяву, мав розповісти найяскравіші миті свого життя, які розтанули у потоці мрій. Спочатку Ходжі не сподобалися мої спогади, викладені на папері; він говорив, що будь-хто може написати таке, і він не вірить, що це сповідь людини, яка після довгих роздумів, дивлячись на себе в дзеркало, таким чином відповідає на поставлене запитання, відповідно, це й не та сміливість, якої я не помічав у Ходжі. Не прореагував він і на опис душевних переживань під час нашого з батьком полювання, коли з лісових хащів просто назустріч нам вийшов здоровенний альпійський ведмідь, і ми зустрілися поглядами й завмерли від страху, чи коли на очах коні розчавили нашого улюбленого конюха, і він у страшенних муках помер у ліжку; Ходжа лише буркнув, що таке напише будь-хто.

Я відповів, що там усі так живуть, а я один із них і через себе не перескочу. Але він навіть не слухав мене. Через страх бути зачиненим у кімнаті я продовжував писати свої спогади, які переплелися з мріями.

Таким чином упродовж двох місяців я з сумом відтворював незначні, однак приємні випадки минулого; я згадував і заново переживав приємні чи гіркі хвилини свого життя до того дня, як потрапив у полон; я помітив, що захоплення спогадами дає мені неймовірну насолоду. Ходжі вже не треба було змушувати мене писати; кожного разу він говорив, що написане не подобається йому, тому я переходив до переказу нової події зі свого життя.

Минуло чимало часу, і я став помічати, що Ходжа з цікавістю читає мої записи, то ж я ждав слушного моменту, щоб залучити його теж до творчого процесу. А щоб підготувати його, я почав описувати переживання зі свого дитинства: писав про жахи безсонної ночі, кінця й краю якій ніби не було; про те, як в роки юності я відчував прихильність до свого товариша, з яким ми мали за звичку одночасно думати одне й те ж, про те, як він помер, а мені здалося, що помер я, й боявся, що мене живцем закопають разом із ним; я знав, що Ходжі це сподобається! Потім я наважився переказати свій сон: моє тіло відокремлюється від мене і в темряві з моїм двійником, лиця якого не видно, веде змову проти мене. Ходжа ж казав, що все частіше в його вухах чується той дивний голос. Як я й очікував, моє сновидіння вразило Ходжу, тому я почав наполягати, що йому теж варто взяти ручку і почати записувати свої спогади. Тоді настане кінець марним очікуванням, і нарешті він зможе провести межу між собою і всіма тими невігласами. Інколи Ходжу кликали до двору, однак цікавих пропозицій не було. Він не наважувався почати, та я не полишав умовлянь. У результаті неквапно Ходжа взявся до роботи. Та його мучило сум'яття, він боявся бути смішним, може, й тому жартома кинув: "Якщо вже пишемо разом, може, і в дзеркало будемо дивитися разом?"

Коли він говорив "пишемо разом", я й гадки не мав, що він захоче писати за одним столом. Я думав, що з початком роботи матиму змогу повернутися до свого звичного стану, стану лінивого наймита, який без кінця б'є байдики, та я помилявся. Ходжа сказав, що ми будемо писати разом, сідаючи за стіл навпроти один одного: лише так наші зледачілі, в'ялі мізки зосередяться на провокаційних темах, лише так,

контролюючи одне одного, ми зможемо по-справжньому працювати. Однак я розумів, що це були відцяцянки: він боявся залишитися сам на сам зі своїми думками, зі своєю самотністю. Я зрозумів це тоді, коли він, сидячи над чистим аркушем паперу, бубонів, про що думав, так, щоб я чув: він чекав на моє схвалення, не наважувався писати самостійно. Він писав декілька рядків і показував мені, робив це не соромлячись, з малечою наївністю запитував, чи варто писати. Я ж, звичайно, схвалював усе.

Таким чином, за два місяці про його життя я дізнався стільки, скільки не міг дізнатися за одинадцять років, проведених разом. Деякий час вони жили в Едірне[26], куди ми потім разом із падишахом їздили. Батько його помер рано, Ходжа навіть не завжди міг пригадати його лице. Мати була дуже працьовитою жінкою. Згодом вона вийшла заміж удруге. І від нового чоловіка народила ще четверо дітей. Цей був ткачем, шив ковдри. Звичайно, найбільше серед братів любив читати Ходжа. До того ж, він був найздібнішим, найкмітливішим і найрозумнішим, та ще й найсправедливішим. Про братів, на відміну від сестер, він згадував з ненавистю, та не був упевнений, чи варто про це писати. Я ж заохочував його, оскільки вже тоді думав, що, можливо, зроблю його історію частиною свого життя. Його мова та стиль мали свою цікавинку, і мені навіть хотілось дещо перейняти. Людина має любити своє прожите життя, щоб потім, з плином років, воно, життя, все ще влаштовувало її; я, наприклад, люблю. Ходжа, звичайно, вважав своїх братів за дурнів і не зустрічався з ними, вони ж розшукували його, коли нагально потрібні були гроші; він же віддав себе навчанню. Ходжа вступив у медресе Селіміє, та після закінчення його знеславили. Більше він не повертався до цієї теми, не писав він і про жінок. Хоча написав був, що збирався одружитися, та відразу пошматував ті аркуші. Тієї ночі лив холодний дощ. Це була перша з тих гидких ночей, яку потім випало мені пережити знову й знову. Ходжа вилаяв мене і сказав, що все написане ним до цього часу — брехня, тому він вирішив почати писати заново; а оскільки він вимагав, щоб я сидів навпроти і теж писав, мені довелося провести дві безсонні ночі в його товаристві. Він жодного разу

не зазирнув до мого рукопису; я ж краєм ока спостерігав за ним і бачив, як він, сидячи навпроти мене, знову писав те саме.

Декілька днів по тому на дорогому, привезеному зі Сходу, білому папері він написав заголовок "Чому я — це я", та під ним лише спромігся зазначити, наскільки люди, які його оточують, недалекі й тупі. Я дізнався, що після смерті матері йому довелося пережити глибоке розчарування. На гроші, що дісталися йому в спадок, він приїхав до Стамбула і поселився в теке Ханака[27], одначе після того, як зрозумів, що опинився серед ниць та підлих людей, поклав собі піти геть. Мені хотілося, щоб він детальніше розповів про своє життя в теке; мені здалося, що втеча з теке стала важливою подією, справжнім успіхом для Ходжі: він зміг виокремити себе з маси інших. Коли я поділився з ним своїми міркуваннями, він спалахнув і сказав, що цікавлюсь я брудними подробицями, аби потім використати їх проти нього; кричав, буцімто я й так занадто багато вже дізнався про нього, а зараз хочу випитати ще більше — це викликало в нього підозру. Він почав писати про сестру Семре, про те, яка вона добра й гарна, а чоловік у неї поганий; написав, що його огортає печаль, коли він думає про неї і про те, як давно вони бачилися. Мене зацікавила його розповідь, та коли Ходжа помітив мою цікавість, у нього знову виникла підозра, тому перейшов до інших сюжетів: як він на останні гроші накупив собі книжок і впродовж тривалого часу читав, потім деінде знаходив собі підзаробіток, виконуючи обов'язки писаря, він знай говорив про людську нечесність, як раптом згадав про Садик-пашу, звістку про смерть в Ерзінджані якого, до речі, ми отримали зовсім недавно. Саме Садик-пашу привабив Ходжа своїми здібностями, тому й влаштував того викладати у початковій школі. Та попри свою вдячність, Ходжа обзивав пашу дурнем та невігласом. Він уже місяць працював над своїм новим твором і робота наближалась до кінця, як Ходжа якось вночі, у нападах зневіри, гнівно роздер сторінки рукопису. Лише тепер по пам'яті я відновлюю ту його писанину. Останні сторінки Ходжа написав під заголовком "Дурні, яких я знав близько", у цьому розділі він пропонував певну класифікацію дурнів, та врешті вона йому не сподобалася: всі його зусилля були даремні, він не відкрив для себе нічого нового і, найголовніше, так і не

збагнув, чому він — це він. Тому весь свій гнів звернув на мене, буцімто я винен у його невдачах, бо саме я підштовхнув його писати й думати про те, що він не хотів навіть згадувати. Відтак він обіцяв мене покарати.

Я не розумію, чому він повторював слово "покарання", що нагадувало про перші дні, які ми провели разом. Інколи мені здається, що він посмілішав від того, що я поводився як покірливий боягуз. Коли він вперше сказав про покарання, я вирішив чинити опір. Ходжа дещо втомився від своєї писанини, постійних спогадів, тому деякий час провів у бездії, снуючи кімнатами будинку. Потім знову прийшов до мене і продекламував, що настав час зізнатися собі в основному, записати головну думку: що бачить людина, дивлячися на себе в дзеркало, чи можливо осягнути суть, занурюючись у свої думки.

Ця блискуча ідея, яка нагадувала мені про нашу схожість, заінтригувала мене. Ми відразу сіли за стіл навпроти одне одного. Цього разу і я, напівжартома, написав на аркуші: "Чому я — це я". Мені раптом пригадався випадок з дитинства — яскравий приклад моєї сором'язливості, яку я завжди вважав характерною рисою свого характеру; отже, я почав писати. А коли читав роздуми Ходжі про невігластво людей, мені здалося, що було б непогано аби він написав про власні дурощі. Ходжа якраз читав мої нотатки і з великою категоричністю почав запевняти, що він зовсім не боягуз. Я не став перечити й погодився з ним, хоча зауважив, що, як і в кожної людини, у нього теж мають бути негативні риси, і якщо він спробує в них розібратися, то й себе зрозуміє. Я б на його місці скористався таким досвідом, окрім того, Ходжа завжди прагнув бути на мене схожим. Та коли я поділився цими думками, він розгнівався, хоча й стримав себе в руках, навіть намагався говорити виважено. Ходжа почав заперечувати, казати, що навколо стільки дурнів, винятки є, звичайно, але вони поодинокі, тому й усе йде шкереберть. Я ж наполягав, що Ходжа має купу недоліків і власноруч має впоратися з ними, розібратися у собі. "Ходжа, ти в стократ гірший за мене!" — зухвало кинув я йому.

Так почалися ті кляті, сміхотворні дні! Спочатку він прив'язував мене до стільця перед столом, сідав навпроти і наказував писати, що йому заманеться, хоча й сам не міг второпати, що саме він хоче. Крім нашої схожості, йому нічого не спадало на думку. Він гадав, що людина спроможна стежити за своїми думками так просто, як дивиться на себе в дзеркало. При цьому Ходжа був переконаний, що я буцімто знаю, як це робити, та приховую від нього. Поки Ходжа сидів навпроти та чекав, коли я розкрию свою таємницю, я списував аркуш за аркушем, розповідаючи історії зі свого життя й при цьому намагався гіперболізувати негативні риси характеру, вчинки: я із задоволенням, умисно деталізував випадки дрібних крадіжок в дитинстві чи наклепів через заздрощі, описував, до яких хитрощів вдавався, щоб мене любили більше за братів, розповідав про свої гріховні походеньки заради тілесних утіх у юності. Ходжа читав написане з цікавістю, із задоволенням, яке мені так і не вдалося пояснити, та страхом, після чого його охоплював безпричинний гнів, який відігравався на мені. Мабуть, він бунтував тому, що відчував свою неспроможність змиритися з тим негативом, злом, яке назбирувалося у ньому впродовж років. Він просто почав мене лупцювати. Кожного разу, коли Ходжа прочитував мою чергову гріховну витівку, він вигукував: "Безсовісний негіднику" — і ніби напівжартома гамселив мене кулаком у спину; а одного разу він навіть вліпив мені ляпаса. До двору його кликали все рідше, і, можливо, через образи та розчарування він завдавав мені добрих стусанів, не знаходячи собі іншої розради, як перейматися мною та собою. Чим більше він зачитувався моїми гріховними походеньками, тим суворішими ставали покарання, однак, диво й годі, — у мене з'являлася впевненість, що я можу ним маніпулювати.

Якось, коли Ходжа вкотре мене добряче відлупцював, я помітив, що йому шкода мене. Це було дивне почуття відрази, яке відчуваєш до людини, що нижча від тебе за своїм соціальним статусом, я це прочитав з його погляду, в якому вперше за тривалий час не було ненависті. Він сказав: "Давай більше не будемо писати" — й додав: "Я не хочу, щоб ти більше писав", оскільки впродовж кількох тижнів я писав про свої ниці риси, вчинки, а він лише спостерігав. Ходжа провадив, що нам слід

залишити цей будинок, який з кожним днем усе більше потопає у мороці печалі, і запропонував податися до Гебзе. Він збирався знову зайнятися астрономією та, можливо, написати ґрунтовнішу працю про життя мурах. Я ж помічав, як він втрачає до мене останні залишки поваги, тому, аби хоча б трохи зберегти це почуття, вигадав інтригуючу історію, де змалював себе останнім негідником. Ходжа з інтересом проковтнув моє оповідання і, що мене надзвичайно здивувало, — зовсім не розгнівався. Мені здалося, єдине, що його непокоїло, — звідки в мене знаходяться сили зображати себе таким негідником, і чому я це роблю. Мабуть, лише в ті хвилини він хотів бути тим, ким є насправді. Звісно, Ходжа здогадувався, що в моїй поведінці наявний елемент гри. Того дня я говорив з ним як комедіант з палацу, який достеменно знав, що його не мають за людину, я прагнув ще більше зацікавити Ходжу, і якщо він дійсно хоче зрозуміти, як я став таким, то ще до від'їзду в Гебзе виллє на папір свої вади. Тим паче, не обов'язково, щоб писав він голісіньку правду і щоб хтось у неї вірив. Головне — спробувати, лише в такий спосіб він зрозуміє, що відчуваю я і всі схожі на мене; й це буде не марний досвід. Нарешті Ходжа поступився своїй цікавості, піддався моїм умовлянням, він сказав, що вже завтра візьметься до роботи, спробує писати. І не забарився додати, що, звісно, робитиме це лише з власного бажання, а не тому, що спіймався на гачок моїх темних інтриг.

Наступний день видався найщасливішим за весь період мого рабства. Дивно, Ходжа не прив'язав мене до стільця, я був вільний робити, що хочу, одначе залишився сидіти навпроти свого двійника, неймовірно втішаючись нагодою спостерігати, як народжується нова людина. Ходжа працював з таким захопленням, що навіть забув написати той комічний заголовок своєї праці "Чому я — це я". У хвилини натхнення Ходжа нагадував мені хлопчака, який безтурботно плете байки, весело жартуючи. І все ж краєм ока я помітив, що йому не вдається цілком позбутися цензури здорового глузду. Може, тому моєму недовгому тріумфу настав кінець, куди й зникла, його, здавалося, затяжна легковажність, хвилини гри збігли, й запанувала реальність. Ходжа навіть на хвилину не наважувався визнати себе винним. Він швидко покреслив написане, не показуючи навіть мені. Хоча, якби він

підвівся з-за столу відразу після того, як написав усе, що спало йому на думку, можливо, це б полегшило його стан, і він нарешті б досяг душевного спокою.

По тому Ходжа почав працювати надзвичайно повільно. Він неквапно списував аркуш за аркушем, потім дер на шматки написане, не показуючи мені, і кожного разу все більше втрачав повагу до себе, впевненість у своїх силах. Нарешті, сили Ходжі вичерпались, і він, засипаючи мене прокльонами та образами, заверещав, що все це — брудна гяурська гра. Вигляд він мав жалюгідний. Я ж у відповідь заявив Ходжі, що не варто так перейматися, адже незабаром він звикне сприймати себе негідником.

Ймовірно, в нього не стало духу зносити мої уїдливі погляди, бо Ходжа пішов геть і повернувся аж глупої ночі, а зі шлейфу парфумів я зрозумів, як і гадав, до речі, що Ходжа навідав будинок розпусти.

Наступного дня, по обіді, аби спонукати Ходжу продовжувати писати, я мовив, що він — сильна особистість, тому не потуратиме порожнім іграм-забавлянкам, і зауважив, що ми відважилися на цю справу не заради звичайних утіх і марної трати часу, а для того, щоб з'ясувати, чому, наприклад, ті, кого Ходжа вважає за телепнів, і є ними. Хіба ж не цікаво нам до кінця пізнати одне одного? Я сказав, що по-справжньому можна захопитися лише тією людиною, характер якої знаєш до дрібниць, а сила таємничого зачарування не поступиться вражаючому ефекту страхітливого сновидіння.

Врешті, Ходжа сів до столу, однак сталося це не завдяки моїм умовлянням, які він сприймав за недолугі жарти придворного блазня, а завдяки проблискам надії, що їх приніс день грядущий. Вечір навіяв розчарування, і, встаючи з-за столу, Ходжа виглядав більш зневіреним, ніж учора. Коли я побачив, що він знову налаштувався навідати дівок, серце стислося від жалю.

Так кожного ранку мій двійник сідав за стіл, сподіваючися вдало описати свої вади і тим самим відновити втрачену надію та впевненість у собі, але кожного вечора вставав з-за столу, не дописавши те, що хотів. Оскільки він зараз зневажав себе, в нього не залишалося сил нехтувати мною; нарешті, в мене з'явилося відчуття рівності з ним, яке, як здавалося мені, ще жевріло між нами у перші дні нашого знайомства. Я був на сьомому небі від щастя. Моя присутність почала дратувати Ходжу, і він сказав, що вже необов'язково сидіти навпроти нього, поки він працює; це був гарний знак, однак лють до Ходжі, яка з кожним роком невпинно росла в моєму серці, затьмарювала мені розум. Я жадав помсти, тому й вирішив перейти в наступ, звісно, як і він у свій час, я втратив почуття здорового глузду. Я гадав: якщо мені вдасться посіяти ще більший розбрат у душі Ходжі чи, прочитавши його записи, так ретельно сховані від мене, принизити, тоді він, а не я, займе місце раба, стане ницим створінням у нашій оселі. Перші ж прояви його поразки не примусили чекати: я помічав, як він прагне переконатися, що я більше не виставляю його на посміх, він шукав моєї підтримки, як це роблять невпевнені в собі люди, частіше звертався за порадою в дрібницях: наприклад, чи личить йому одяг, або чи коректно він відповів, чи пише каліграфічно? Розчарування приглушувало мою ненависть, однак я не полишав своєї гри, тому й заспокоював Ходжу час від часу, аби дещо розрадити свого двійника, принижував себе, від чого він трохи веселішав. Ходжа вже не лупцював мене, бо усвідомлював, що й сам заслуговував на добрячого ляпаса, лише поглядав на мене зневажливо, ніби казав: "Ох, і негідник!"

Мені терпець луснув дізнатися одкровення Ходжі, через які він так себе зневажав. Я настільки звик принижувати його бодай подумки, що й цього разу мені здалося, що Ходжа переймається дрібницями, не вартими уваги речами. Та зараз, коли я кажу собі, що треба вигадати щось із його зізнань, які я й в очі не бачив, аби зобразити історію про минуле правдоподібною, а вчинки в дусі Ходжі, — на думку нічого не спадає. Треба зізнатися, що потайки від Ходжі я зрозумів, у чому полягає слабкість таких людей, як він. І якщо мені вдасться повідомити про своє відкриття — навіть у завуальованій формі, то тим самим

наближу день, коли, нарешті, можна буде знущатися не лише з Ходжі, а й з таких, як він. Гадаю, мій читач збагнув, що я теж мав учитися у Ходжі, як він у мене. Можливо, я сприймаю це зараз так тому, що людина з віком намагається віднайти гармонію, симетричність у всьому, навіть у нарації. Ненависть, яку роками я плекав у душі, мала підбурити мене. Тепер, коли у Ходжі вистачило духу визнати свої вади, принизити себе, я змушу визнати мої переваги чи бодай право на свободу, підкріплене папером про звільнення. Я мріяв, як Ходжа без жодних заперечень погодиться на моє звільнення, марив про повернення на батьківщину і вже серйозно обмірковував зміст своїх розповідей, присвячених туркам та моїм пригодам. Який я був наївний! Звістка, яку Ходжа приніс ранком, геть усе змінила!

У місті спалахнула чума! Спочатку я не повірив, адже Ходжа говорив про це так, ніби мав на увазі не Стамбул, а зовсім інше, якесь далеке місто; я запитав, звідки він дізнався, вимагав дати вичерпну інформацію. Привернуло увагу невпинне зростання смертності, — це викликало занепокоєння, причиною ж виявилася страшна хвороба! Я дещо засумнівався і просив описати ознаки хвороби. Ходжа здивовано вирячився на мене, запевняючи, що марно я так переймаюся; якщо ж хвороба скосить мене, я не забарюсь зрозуміти, що це чума, адже вона за якісь три доби вириває душу з розпеченого тіла. У кого за вухом, у кого під рукою чи на череві наливаються чиряки, а потім б'є пропасниця, чиряки лопаються, хворі харкають кров'ю, розриваючи легені кашлем, як при сухотах, та мруть. Він додав, що на кожній вулиці вже є до п'яти небіжчиків. Я, затаївши віддих, запитав про нашу вулицю, на що Ходжа здивувався, бо хіба я не чув про нашого сусіда, якого всі знали як майстра лаштування парканів і скнару, який перелаявся з усією околицею, адже сусідські дітлахи не вилазили з його саду, а людські кури гасали як коні по городу, тиждень тому сконав у страшних муках. Страждав від пропасниці, і лише зараз усі зрозуміли, що то була чума.

Усе ж я не хотів вірити; люди, які снували під вікнами, виглядали незворушно спокійними, може, тому, щоб повірити, що в місті й справді чума, я мав віднайти бодай одного, схожого на мене своєю

збентеженістю й жахом. Наступного ранку, коли Ходжа вирядився до своєї школи, я вибіг на вулицю. Як божевільний, шукав знайомих італійців, які навернулися в іслам. Один з них, за новим ім'ям — Мустафа Ресі, подався на верф, інший, Осман-ефенді, попри моє відчайдушне кулакування дверей, спершу не наважувався впустити мене, навіть наказав своєму слузі сказати, що його немає вдома, однак не втримався і впустив до хати. Як то можливо, що я й досі питаю, чи й справді чума вирує містом? Хіба я не бачу, як без упину несуть покійників? З мого лиця він зрозумів, що я охоплений жахом, і кинув, що цей острах через те, що я й досі тримаюся своєї християнської віри. Почав докоряти мені, а наостанку сказав: щоб бути щасливим тут, треба стати мусульманином; і перед тим, як розтанути у вологій темряві свого помешкання, навіть не потис мені руки чи торкнувся мого плеча. Була година намазу; мою увагу привернув натовп, який зібрався у дворику мечеті, та відразу стало моторошно, мене охопив жах, і я щодуху накивав п'ятами додому. Я був розгублений і зовсім втратив голову, як це буває, коли людина опиняється у біді. Здавалося, ніби я забув своє минуле, ніби скам'янів, ніби вицвіли барви з моєї пам'яті. І останнє, від чого я збожеволів до краю, — це був навантажений тілами небіжчиків візок у супроводі людей, що повільно пересувався нашою вулицею.

Ходжа повернувся зі своєї школи, і я помітив, наскільки йому приємно бачити мене знесиленим. Він завжди вважав мене за боягуза і зараз, переконуючись у цьому, тріумфував. Мене ж це неабияк ображало, і я, намагаючись упоратися зі своїм збентеженням, виклав Ходжі всю інформацію, яка була мені відома щодо чуми, щоб хоч трохи вгамувати його задерикуватість. Я переказав усе, що пам'ятав про чуму з оповідей Гіппократа, Фукідіда, Боккаччо, сказав, що чума вважається інфекційною хворобою, однак мої слова викликали ще більше презирство. Ходжа відповів, що все в руках Аллаха, і якщо на роду написано померти від чуми, то так тому й бути. Отже, марно зачинятися, як я, у хаті й труситися від страху, рвати зв'язок із зовнішнім світом чи намагатися рятуватися втечею зі Стамбула. Якщо ми приречені на таку смерть, нам її не уникнути. А чому я боюся? Це через те, що довгі місяці

писав різну гидоту про себе. Від цих слів вуста Ходжі розійшлися у посмішці, а в очах з'явилися вогники надії.

Я так і не зміг зрозуміти, чи щирий він у своїх словах. Сміливість Ходжі була незаперечною, на якусь мить мені навіть стало моторошно, та коли я згадав наші розмови за столом і його темні ігри, закралась підозра. Він постійно звертався до тих гидотних речей, які ми писали про себе, і з зухвалістю, що зводила мене з розуму, торочив одне й теж: виходить, тремчу я від думки про смерть тому, що не поборов у собі те зло, про яке так сміливо писав. Виходить, сміливість, з якою я писав, була не більше, ніж зухвальство. Свою ж нерішучість у ті дні Ходжа пояснював тим, що він до найменшої подробиці намагався розібратися у своїх вчинках. Наразі він вже не переймається, і його спокій перед смертоносною чумою ніщо інше, як красномовне підтвердження безгріховності.

Я почав сперечатися, бо вже не було сили чути його дурні пояснення і виправдовування. Без зайвих церемоній я вигукнув, що він так говорить не через своє геройство чи душевний спокій, а тому, що не усвідомлює очевидного наближення смерті. Я говорив, що нам неодмінно треба рятуватися від смерті: ні в якому разі не торкатися зачумлених; померлих — ховати у ямах з вапняковим розчином; уникати спілкування з людьми навколо, тобто не ходити йому, Ходжі, до школи.

Мої слова лише підбурювали Ходжу. Він, ніби граючись, розповідав, як минулого дня був у школі й торкався мало не кожного з дітлахів, при цьому його руки вже простягалися до мене. Зважаючи на мій острах бодай ненароком торкнутися його, Ходжа наблизився і з неймовірною насолодою міцно мене обійняв. Я хотів кричати, та голос закляк у горлі, ніби я був уві сні. Ходжа ж з іронією, значення якої мені судилося зрозуміти не зразу, пообіцяв навчити мене відваги.

## Розділ 6

Чума швидко розповсюджувалася, а я так і не збагнув, що мав на увазі Ходжа, коли говорив про сміливість перед хворобою. Треба зізнатися, що паніки, як у перші дні, вже не було, однак я все ж поводився досить розважливо. Набридло сидіти в чотирьох стінах, ніби немічний, дивитися на вулицю крізь вікно. Інколи я, як той навіжений від хмелю, вискакував надвір, щоб розвіятися, розглядав жінок, які скуповувалися на базарі, жвавих крамарів у крамницях, чоловіків, які, поховавши свою рідню, збиралися в кав'ярнях, і намагався забути про страшну хворобу. Можливо, мені б і вдалося звикнутися з хворобою, та Ходжа не давав мені спокою.

Приходячи ввечері, він протягував до мене руки, наголошуючи, що впродовж дня торкався сотні людей. Мене проймав жах, я навіть боявся поворухнутися. Напевне, я нагадував людину, що прокинулася від лоскоту скорпіона, що повзав по череву. Бридкі пальці Ходжі, не схожі на мої й холодні як лід, обмацували моє тіло, і в нього ще повертався язик запитувати при цьому: "Ну що, лячно?" Я не міг навіть поворухнутися. "Ти боїшся, і чого?" Іноді мені так хотілося луснути його по руці, штовхнути, та я стримувався, бо знав, що це лише більше його розгнівить. "Сказати, чому ти тремтиш? Ти боїшся, бо відчуваєш свою провину. Ти в кайданах гріха. Ти нажаханий, бо віриш мені більше, ніж я тобі".

Нарешті, Ходжа сказав, що нам треба сісти за стіл і щось написати. Саме зараз час писати: чому ми — це ми? Однак він і знову писав про інших, виставляючи їх дурнями. Чи не вперше з великою гордістю він показував мені свою писанину. Ходжа думав, що я буду соромитися написаних історій, я ж не міг стримати свого презирства і випалив, що він ставить себе в один ряд з невігласами та й помре він раніше за мене.

Лише зараз я зрозумів, що слово виявилося найдієвішою зброєю. Тому я почав нагадувати Ходжі, чого варті його праці за останні десять років; я пригадав йому, скільки зусиль та часу він витратив на написання космографії, зіпсував собі зір внаслідок довгих спостережень за небом, говорив я і про безсонні ночі, а далі й дні, проведені за

книжками, я заводив його своїми нападами, казав, що це безглуздя — марнувати своє життя, якщо є можливість урятуватися від чуми. Звісно, мої слова, разом із сумнівами, які все ж зароджувалися у ньому, викликали й шквал агресії, він почав вигадувати покарання. Я знову відчував, що Ходжа, читаючи мої рукописи, проймається повагою до мене, хоча й боїться у цьому собі зізнатися.

Щоб забути свої неприємності, я вирішив записувати рожеві сни, які почав бачити не тільки вночі, а й удень під час післяобіднього відпочинку. Ці сни, у яких все було до ладу, я старанно переносив на папір, як тільки прокидався. Так, у лісі, що зразу за нашим помешканням, жили люди, вони знали всі таємниці, які ми впродовж довгих років намагалися пізнати, і коли нам ставало духу піти до тієї дрімучо-темної гущавини, то вдавалося з ними потоваришувати, або раптом у снах я бачив, що наші тіні не зникають навіть після заходу сонця. Люди, які ввижались мені уві сні, ніби виходили з віртуального світу й починали жити поміж нас: і ось я вже з батьком складаю якийсь металевий пристрій, що має полегшити нашу роботу…

Звісно, Ходжа збагнув, що ці сни — та диявольська пастка, яка затягне запоною всі його безсмертні знання, і все ж він не вгавав запитувати мене, хоча й усвідомлював, що з кожним новим запитанням втрачає упевненість у собі: що означають ці безглузді сни? Чи справді я бачу уві сні все те, про що веду мову. Відтак, ми з Ходжею почали тлумачити сни, до речі, пізніше до цієї практики вже з падишахом я повернуся знову. Це ж очевидно, пристрасть до оволодіння новими знаннями подібна до інфекційного захворювання, чуми наприклад, спалахує враз, і зупинити процес — марна праця. Спрогнозувати зі снів, що Ходжа захворіє на чуму, було дріб'язковою справою, але мені кортіло знати нічні марення двійника! Мої балачки він слухав скептично, однак не наважувався сперечатися, бо гординя його вже й так була підбита тим, що він наважувався на запитання, адресовані мені. Від мого пильного ока не вислизнула зацікавленість у його очах, коли я провадив свою оповідь. Я бачив, що порушив його удаваний спокій з часу, коли смертельним поступом увійшла чума до міста, звичайно, страх перед

смертю від того не меншав, та мені ставало легше від усвідомлення, що я не один у своїх судомних помислах. Власне, я довгими вечорами сторицею сплачував за це своїми муками та втішався думкою, що боротьба моя не на марне: коли Ходжа протягував до мене руки, прагнучи обійняти, я нагадував йому, що помре він раніше за мене, як ті невігласи, що не остерігаються чуми, бо не відають про її небезпеку; нагадував йому, що він не закінчив писати свої трактати або читати опис моїх недавніх дивовижних снів.

Однак не мої слова переповнили чашу терпіння Ходжі, а зовсім інше. Якось до нас завітав батько одного з його учнів, який мешкав у нашому кварталі. Він виглядав збентеженим. Я ж, як лінивий кіт, сів у кутку кімнати і терпляче слухав їхню нудну балаканину ні про що. Нарешті гість мовив про те, заради чого прийшов: дочка його тітки залишилася вдовою після того, як її чоловік убився, коли падав з даху. Вже приходило чимало сватів, та він згадав про Ходжу, бо чув від сусідів, що Ходжа шукає наречену. Мій двійник відповів на його слова надзвичайно грубо й вигукнув, що навіть якщо він одружиться, то в жодному разі не з удовою. На це гість зауважив, що пророк Мухаммед одружився з Хатідже, і на заваді йому не стало те, що була вона літня вдова, вона стала його першою жінкою. Ходжа випалив, що він начувся про цю вдову-сусідку і вона не варта й нігтя святої Хатідже. На це наш гість з дивним носом образився й не забарився довести, що він не такий вже простак, отож, почав з пліток. Провадив, буцімто люди кажуть, а він, певна річ, не вірить, нібито в кварталі тільки й балачок, що Ходжа краде кіз, і люди обурені, що він стежить за зірками; лячно їм і від осоружного годинника з лінзами. Сусід не вгавав, мені він скоріш нагадував крамаря, товар якого ославили, бо без упину торочив, що їсть Ходжа, як гяури, за столом, замість того щоб сісти по-турецьки; купує книги за великі гроші, а потім викидає їх і топче сторінки, де згадується ім'я Пророка; годинами його погляд прикуто до зоряного неба, тому шайтан з ним, а вдень він лягає у ліжко, й очі його вирячені в брудну стелю; насолоду він має від молодих хлопчаків, а не від дівчат, а я є його братом-близнюком, який жере в піст; і либонь чуму наслав Аллах через нього, Ходжу.

Спровадивши гостя, Ходжа страшенно розлютився. Мені здалося, що терпець йому урвався, як і спокій, який він швидше демонстрував, щоб показати свою солідарність із усіма жителями міста, у якому вирувала чума. Останньою краплиною стали мої слова, до речі, сказані абсолютно щиро, про те, що чуми не остерігаються лише такі телепні, як наш сусід. Ходжа був трохи спантеличений, хоча й зауважив, що він також не боїться чуми. Дивно, але ці слова його здалися мені щирими. Ходжа виглядав як навіжений, не знав, куди приткнути руки, і знову почав свою, трохи призабуту останнім часом, пісню про дурнів. Коли стемніло, він запалив свічку й велів сісти за стіл, що стояв посеред кімнати. Настав час писати.

Ми сиділи за столом навпроти одне одного, як два неодружені парубки, що захопилися ворожбою, щоб скоротати довгі зимові вечори, та щось писали, креслили на аркушах. Напевне, ми виглядали смішно! Вранці, коли я прочитав писульки Ходжі, написане здалося мені сміхотворним. Наслідуючи мене, він теж описав сон, одначе було зрозуміло, що то лише вигадки, і насправді йому нічого не наснилося. Ми виявилися братами. Звісно, Ходжа був за старшого, а я мав підкорятися йому і слухати настанови. Наступного ранку за сніданком він запитав, що я думаю щодо пліток про братерський зв'язок між нами. Це питання мене тішило. Однак я уникнув відповіді. Через два дні Ходжа розбудив мене вночі і схвильовано розповів, що бачив те, про що написав. Можливо, й справді було так, та я не надав тому значення. Ввечері він зізнався, що боїться померти від чуми.

Мені набридло сидіти в чотирьох стінах, тому під вечір вирішив вийти на вулицю: у садку неподалік діти видерлися на дерево, під яким купою лежали різнокольорові черевики; балакучі жінки, які юрмилися у черзі біля джерела, не вгавали, навіть коли я підійшов до них; базар залюднився покупцями; одні лаялися, інші намагалися їх помирити, а решта спостерігала за тим, що відбувається. Я взявся переконувати себе, що епідемія пішла на спад, коли раптом побачив, як з двору мечеті Беязид виносять домовини з небіжчиками, мені стало моторошно, і я поквапився повернутися додому. Заходячи до кімнати, я почув голос

Ходжі: "Йди-но сюди, поглянь на це". Він розхристав мінтан[28] і показав червону цятку на пухлинці внизу черева: "Скрізь паразити". Я наблизився й уважно оглянув: червона плямка в центрі пухлинки, схожа на укус комахи; навіщо він мені демонструє це? Мені стало бридко, я відсторонився. "Це лише укус комахи, — мовив Ходжа. — Чи не так?" — намагався заручитися моєю підтримкою. Він пальцем провів по пухлині. "Звісно, це блощиця". Я мовчав, не наважуючись сказати, що такого укусу блощиці я ніколи не бачив.

Мені вдалося знайти привід, щоб провести решту дня в садку до заходу сонця. Я усвідомлював, наскільки небезпечно зараз лишатися вдома, однак мені нікуди було йти. Власне, пухлина Ходжі скоріш нагадувала укус комахи, ніж чиряки чуми. На думку мені вже спадало інше. Здавалося, що поки я броджу між зелених трав саду, болячка Ходжі наливається бутоном і вже за два дні дозріє та лопне, і від цього мій двійник помре у страшних муках. Може, то був якийсь ґедзь, хоча ні, ранка скоріш була схожа на нічну гігантську комаху з екзотичних країн, однак назви тієї комахи я так і не зміг пригадати.

За вечерею Ходжа намагався триматися невимушено, жартував, навіть спробував іронізувати з мене, однак тривало це недовго. Закінчили ми свою трапезу в глибокій тиші, навіть вітер не порушував цей спокій. Надворі смеркало, наближалася ніч, коли Ходжа буркнув: "Мене мучить нудота. Нудотно й сумно. Ходімо до столу — писати". Лише так він міг розважитися й відволіктися.

Одначе писати він не зміг. Я легко нанизував рядок за рядком, а він незворушно сидів, змірюючи мене поглядом. "Про що ти пишеш?" — запитав він через деякий час. Я прочитав йому те, що написав: як після закінчення першого року навчання в інженерному коледжі на коняці їхав додому на канікули і мені не терпілося здолати нудний та довгий шлях. Та під час канікул мене огортав смуток, бо я обожнював коледж і своїх друзів, ба навіть товариство привезених книжок, які я читав на самоті, не могло компенсувати радість спілкування з однокурсниками. Після недовгого мовчання Ходжа зашепотів так, ніби мав намір повідати

таємницю; він запитав: "Невже там усі такі щасливі?" Я думав, що за мить він пошкодує й накинеться з докорами, та Ходжа продовжував по-дитячому наївно, із захопленням дивитися мені у вічі. Тому теж відповів пошепки: "Я був щасливий". На його обличчі проступила легка, незла тінь заздрощів, і він, трохи ніяковіючи, почав розповідати.

Коли жили в Едірне (а було йому тоді дванадцять років), вони з сестрою та матір'ю часто ходили до Дарюшіфа — лікарні при мечеті Беязид. Туди через проблеми зі шлунком звертався материн батько. Зранку мати залишала найменшого брата, який ще не вмів ходити, на сусідку, підхоплювала Ходжу з сестрою, бляшанку молочного кисілю, налаштованого ще зрання, і всі разом вони прямували до мечеті. Їхній шлях пролягав попід старими тополями, був недалеким і цікавим. Йдучи, дід розповідав чимало кумедних історій. Ходжа любив ці історії, та коли вони наближалися до лікарні, тікав від родини, щоб оглянути територію і приміщення лікарні, від захоплення атмосферою Дарюшіфа йому перетинало дух. Якось він почув музику, яку виконували для душевнохворих у будівлі з велетенською банею, освітленою ліхтарями. Та музика нагадувала монотонне вирування водоспаду. Бродив Ходжа й іншими будівлями лікарні, в одному приміщенні його надзвичайно здивували виставлені різнокольорові пляшки з баночками, які переливались яскравим блиском. А якось він навіть заблукав і почав рюмсати, тоді його водили по всій лікарні, поки не знайшли Абдулаха-ефенді. Інколи його мати гірко плакала або разом з донькою слухала дідові історії. Потім вони забирали у діда пусту бляшанку і йшли додому. Дорогою мати обов'язково купувала халву і зі словами "перехопимо солодощів, поки ніхто не бачить" вона зупиняла дітей. У тіні тополь, на березі невеликого струмка сім'я знаходила зручне місце, і всі троє, спустивши ноги у воду, починали їсти халву, поки ніхто не бачить.

Ходжа скінчив розповідь, і запала мертва тиша, яка зближувала нас, навіюючи почуття братерства. Впродовж довгого часу Ходжа боровся із душевним неспокоєм. Із брязкотом відчинилися і знову грюкнули двері сусіднього будинку; Ходжа сказав, що вперше в нього з'явилася зацікавленість наукою, коли він побачив у лікарні великі терези та купу

різнокольорових пляшечок із ліками, від яких хворі одужували. Однак його дід невдовзі помер, і вони не ходили до лікарні. Ходжа мріяв, як одного дня він виросте й сам піде до лікарні. Однак так сталося, що ріка Тунджа вийшла з берегів і затопила територію лікарні, хворих довелося перевести звідти в інше місце, брудна вода залила приміщення лікарні й довго не спадала. А коли вона потроху відступила, донедавна чудова лікарня опинилася під покривалом гидкого зеленкуватого бруду з неприємним запахом, якого ще багато років не могли позбутися.

Коли Ходжа замовк, між нами знову вже була прірва. Він піднявся з-за столу, краєм ока я міг бачити його тінь, що металася кімнатою, він узяв лампу зі столу й опинився у мене за спиною. Тепер я вже не бачив ані тіні Ходжі, ані його самого. Мені хотілося повернутися й подивитися, що відбувається. Я передчував щось лихе і вже відчував напругу в повітрі. До вух линув шурхіт одягу, ніби його знімають. Страх здолав мене, і я повернув голову. Ходжа оголив свої груди до пояса, підійшов до дзеркала і під світлом лампи розглядав свій живіт. "Боже мій, — вигукнув він, — що це за нарив?" Я мовчав. "Ходи-но сюди, поглянь", — кликав він мене. Я ж не міг поворухнутися. Ходжа закричав: "Ходи-но сюди, кому кажу!" Я підійшов до свого двійника, тремтячи від страху, ніби учень, на якого чекає суворе покарання.

Ніколи я ще не підходив до його голого тіла так близько, мені стало бридко. Я переконував себе, що саме думка про голе тіло не давала мені снаги наблизитися до Ходжі, хоча насправді — це був страх від його гнояків. Він це теж розумів. Щоб приховати свої почуття, я нахилився над ним, бурмочачи щось собі під ніс, — хотів удавати з себе справжнього лікаря. "Ти боїшся, що там казати!" — випалив урешті Ходжа. Щоб довести свою безстрашність, я прихилив своє лице до його черева настільки, що воно ледь не торкалося шкіри. "Та ти боїшся, що це гнояки чуми". Я робив вигляд, ніби не чую його слів, хотів сказати, що це укус якоїсь екзотичної комахи, назви якої я, на жаль, не пригадую. "Торкнися гнійника! Не помацавши пухлини, як знатимеш, що то за напасть?"

Ходжа пожвавішав, коли побачив, як я торкаюсь його рани. Він приставив до мого обличчя пальці, якими щойно торкався рани. Побачивши, з якою відразою я відсахнувся від нього, Ходжа зайшовся реготом. Почав іронізувати з мене, ніби я боягуз, бо злякався якогось укусу комахи. Однак він швидко замовк і мовив: "Я боюся померти". Говорив так, ніби мова йшла про щось інше. Він не ніяковів, його голос налився гнівом, гнівом безневинної людини, з якою чинять несправедливо. "Ти впевнений, що і в тебе немає цих огидних пухлин? Зніми сорочку!" Він наполягав, і я, як дитина, що ненавидить митися, почав повільно роздягатися. У кімнаті з зачиненим вікном було тепло, однак я відчув подих холодного вітру; мабуть, мене морозило від думки про холодне дзеркало. Я соромився свого зображення і ступив крок назад. Стоячи збоку дзеркала, я бачив, як кремезна голова Ходжі, про схожість якої до моєї я чув неодноразово, наближалась у мій бік. Він прагне зламати мій дух, подумав я, в той час як я тішився з того, що він плазує біля моїх ніг, щоб отримати нове знання. Сміх та й годі, що мені спало таке на думку, однак на мить здалося, що його бородата голова, присоромлена у світлі лампи, лізе до мене, щоб напитися досхочу крові. Мабуть, мені подобалися жахливі історії, яких я наслухався в дитинстві. Поки я про це думав, пальці Ходжі вже снували по моєму животі; хотілося вдарити його чимось важким по голові і втекти. "У тебе немає, — сказав Ходжа, ретельно оглянувши живіт. Він подивився й на шиї, за вухами й під руками: — І тут чисто. Ні, тебе не покусав той паразит".

Ходжа поклав руку мені на плече так, ніби я був його давнім товаришем, з яким діляться сокровенним. Пальцями він почав натискати мені на потилицю одночасно з різних боків, а потім спробував, тримаючи за голову, потягти мене. Нарешті він сказав: "Погляньмо разом на себе в дзеркало". Я підвівся й у світлі лампи ще раз відзначив, наскільки ми схожі одне на одного. Почуття, що мене охопило, не було новим, адже подібне я відчував, коли вперше побачив Ходжу, стоячи біля дверей вітальні у помешканні Садика-паші. Тоді я побачив людину, якою мав би бути я, а зараз збагнув, що він мав би бути мною. Невже ми обоє — одне ціле?! Зараз я тверезо усвідомлював це. Остовпів, почувався так, ніби мені зв'язали руки й ноги. Щоб позбавитися такого стану, я спробував

поворухнутися, можливо, щоб переконатися, що я — це я. Нервово зачесав рукою волосся. Він зробив те саме, причому дуже старанно, щоб не порушувати симетричності відображення у дзеркалі. Ходжа прагнув наслідувати мій погляд, тримати голову, як я; повторював мої рухи та вираз обличчя, копіював мій острах, зносити проекцію якого мені, здавалося, забракло сил, і все ж цікавість, породжена страхом, ніби прикувала мої очі до дзеркала. Він підбадьорився, як дитина, яку смішить дружбан, що копіює його слова та рухи. Раптом Ходжа заволав: "Ми помремо разом!" "Хай тобі грець", — подумав я. Проте злякався не на жарт. То була одна з найстрашніших ночей, яку ми провели разом.

Потім Ходжа розповів, що з самого початку боявся чуми, та робив усе можливе, щоб випробувати мене. Так було й того дня, коли кати Садик-паші привели мене, щоб убити, чи коли інші дивувалися нашій схожості. Насамкінець він сказав, що без особливих зусиль заволодів моєї душею за лічені хвилини, тому імітував мої рухи. Тепер йому відомо все, про що я думаю, і все, що знаю. Я відповів, що ні про що не думаю, Ходжа навіть не хотів слухати, бо запитував не для того, щоб вивідати щось, лишень щоб налякати, він грався зі своїм страхом, я ж мав грати в його гру. Відчував, що у Ходжі з'явився намір накапостити мені через те, що відчув він себе самотнім; гадав, що він чинитиме зло, лякаючи мене неймовірною схожістю наших облич, до речі, рукою він проводив по обличчях, підкреслюючи нашу дивовижну ідентичність. У результаті саме Ходжа все більше нервувався та збуджувався. Йому не стало духу зважитися на зле, тому він змушував мене стояти перед дзеркалом, затиснувши мою потилицю, однак мені не здавалося це смішним чи недотепним: він мав рацію — мені також кортіло говорити й робити те, що вдавалося йому, я навіть заздрив Ходжі, адже він перший спромігся тішитися чумою та страхом, поставши перед дзеркалом.

Я здогадувався, що все це гра, тому не відчував непоборного страху, мені прояснялися давно забуті сумніви й переживання. Перестав відчувати тиск його пальців на своїй потилиці, і все ж не наважувався відійти від дзеркала. "Я став, як ти, — нарешті мовив Ходжа, — тепер я знаю чого ти боїшся. Я став тобою!" Я розумів, що він мав на увазі, та

мені хотілося визнати його пророцтво, правоти якого я й не заперечував, по-дитячому сміливим. Ходжа заявив, що зараз сприймає світ, як я, врешті-решт він збагнув, як мислять та відчувають "вони". Він продовжував говорити, а його погляд відірвався від дзеркала, пробіг по столу, залитому неяскравим світлом від лампи, склянках, стільцях та інших предметах у кімнаті. Казав, що тепер може говорити про те, що раніше не наважувався мовити, оскільки не бачив. Він помилявся: предмети, речі були колишніми, вони не змінилися. Новим почуттям став його страх, по суті, й не він сам, а те, як Ходжа його переживав; пізніше й страх виявився не чим іншим, як грою, розіграною перед дзеркалом, авантюрою, яку Ходжа раптом ніби мимоволі зводив нанівець, а думками повертався до гнійників і запитував: укус це чи перші симптоми чуми?

Враз Ходжа сказав, що хоче жити моїм життям вже сьогодні. Ми й досі були голими до пояса й стояли навпроти дзеркала. Лишалося помінятися місцями, для цього достатньо перевдягнутися в одяг одне одного, йому збрити бороду, а мені відпустити: так нас ніхто не впізнає. Ця ідея надала нашій фізичній схожості, відображеній у дзеркалі, ще більш жахливих обрисів. Ходжа ж, осліплений своєю ідеєю, говорив, що я, опинившись на його місці, звільню його, колишнього мене, з рабства. Він жваво торочив, що робитиме, коли повернеться на мою вітчизну. Я здивувався, наскільки точно й детально він пам'ятав мої оповіді про минуле, моє дитинство й юність. Моя батьківщина здавалася йому диковинним раєм на землі. Життя вже не належало мені, воно перекочувало до іншого, мені ж залишалося лише осторонь спостерігати, ніби сон бачити, за ним. Все ж у його подорожах моєю країною насторожувала штучність, дивакуватість, що напружувала й позбавляла можливості цілковито вірити йому. Поряд із цим я дивувався, наскільки точно він відображав усі деталі мого життя, я погоджувався, що міг прожити й так, як описував Ходжа. Вже тоді я зрозумів, що в житті мого двійника була таємниця, але яка — я не міг збагнути. Слухаючи ж його оповідки про моє минуле, за яким я так сумував упродовж років, забував про смертоносну чуму.

Однак це тривало недовго. Ходжі не терпілося вивідати, що я робитиму, коли заступлю його місце. Нічого не спадало на думку, нерви були в напруженні, від чого я не міг зосередитися на чудній ситуації, в яку ми обоє потрапили, не давала спокою наша неймовірна схожість та клятий укус комахи. Ходжа наполягав, і мені пригадалося, як я мав намір написати спогади, коли повернуся на батьківщину; зауважив, що мемуари мають вийти цікавими. Ходжа з презирством кинув, що я зовсім не знаю його, а він, у свою чергу, тепер досконало вивчив мене: так, штовхнув мене в бік, щоб залишитися самому навпроти дзеркала.

Потім він додав, що з самого початку жахався хвороби та не показував, буцімто хотів мене випробувати, так само як і тоді, коли кати Садика-паші тягнули мене, щоб убити, чи коли сторонні помічали нашу схожість. Врешті Ходжа сказав, що заволодів моєю душею, точнісінько як і рухами, які хвилину тому легко імітував перед дзеркалом, і зараз знає все, про що я відаю, і ладен думати про те, про що думаю я! Раптом він запитав, які мої думки зараз, звісно, — лише про Ходжу, тому я відповів, що не думаю про нього, однак він і слухати не хотів того, бо запитував не заради відповіді, а щоб налякати мене: виявилося, щоб упоратися зі своїми фобіями, я мав узяти частину його страхів на себе. Розумів, що почувається він самотнім, відтак і лихого прагне; мав намір чинити зле, а обмацуючи обличчя, він хотів нагнати на мене жаху через містичну таїну нашої схожості, проте сам паленів та переживав з того надмірно. Ходжу щось стримувало, на лихе не спромігся, тому тримав мене перед дзеркалом, стискаючи мені до болю потилицю, я ж не відчував ні подиву, ні огиди, бо він мав рацію: мені теж кортіло говорити й чинити, як він, ба я навіть заздрив Ходжі, адже йому першому стало духу підійти до дзеркала, потішатися з чуми.

Попри страх та дивні думки, підозри, які раніше мене не хвилювали, я все ж усвідомлював, що Ходжа затіяв чергову гру. Він послабив пальці, що сковували мені голову, однак досі не давав можливості відійти від дзеркала. "Я став, як ти, — мовив Ходжа, — тепер мені зрозумілий твій страх. Я став тобою!" Звісно, я збагнув про що йшла мова, його пророцтво вже сьогодні справджувалося, і все ж мені хотілося визнати

його позицію по-дитячому наївною та безглуздою. Ходжа ж твердив, що на світ він дивиться моїми очима і, нарешті, мислить, сприймає і думає, як "вони", — він не цурався цього слова. Його погляд відсторонився на мить від дзеркала і впав на ледь освітлений стіл, склянку на ньому, стілець. Ходжа сказав, що зараз може сперечатися про речі, про які раніше не наважувався говорити, бо не помічав їх. Та, здається, він помилявся, адже і слова, й предмети залишалися без змін. Новим було почуття страху, навіть не саме почуття, а те, як Ходжа його переживав. Я не можу описати зараз, що то був за страх. Мені здалося, що ця розіграна афера перед дзеркалом — чергова гра, яку він ніби мимоволі зупиняв, бо думками повертався до висипу на шкірі й, нарешті, запитував, чи ця пошесть від укусу комахи, чи від чуми.

Ходжа заявив, що хоче від сьогодні жити моїм життям, почати новий відлік з місця, де я спинився. Ми й досі стояли напівроздягнені перед дзеркалом. Помінятися місцями, щоб продовжити, — ось що від нас вимагалося, а для того достатньо лишень перевдягнутися в одяг одне одного, Ходжі збрити бороду, мені — відпустити. Від самої думки про такий сценарій у мене піднімалося волосся, подібність наших відображень у дзеркалі лякала, я ж мовчки слухав. Ходжа вже розповідав, як через деякий час я маю звільнити його з рабства та відпустити. Він захоплено говорив, як житиме, повернувшись замість мене на мою батьківщину. Я був вражений, що Ходжа пам'ятав винятково все, все до найменшої подробиці з моїх розповідей про дитинство та юність. Наші краї здавалися йому привабливим королівством із чарівної казки. Життя вже не належало мені, обрамлене фантазіями Ходжі, воно перемістилося до інших, віртуальних світів, мені ж залишалося безпорадно спостерігати, відчуваючи себе привидом зі сну. Цікаво, що в його подорожах моєю країною у моїй подобі, у тамтешньому Ходжівському житті були наївність та дивакуватість, які заважали мені повністю повірити в його балачки. Водночас мене вражала послідовність і цілісність, логічність навіть у незначних деталях мого життя, яке Ходжа уявляв своїм і сфантазував за своїм уявленням. Про себе я казав: "А й справді, моє життя могло скластися і за Ходжівським сценарієм!" Саме тоді я відкрив сокровенний вимір життя

Ходжі, але що саме — не міг збагнути. Проте, слухаючи Ходжівську версію свого життя на батьківщині, про яку стільки років я постійно з ностальгією згадував, я утамовував страх, забував про чуму.

Однак це тривало недовго. Ходжа хотів знати, що я робитиму, посівши його місце. Мені нічого не спадало на думку, нерви здавали, я був напруженим, тому, мабуть, не зміг зосередитися на дивній ситуації, в якій ми опинилися, і думав лише про нашу схожість та укус комахи. Ходжа не вгавав і почав тиснути. Я згадав, що планував узятися до написання спогадів, коли повернуся у свій край, тож не забарився з відповіддю. Врешті додав, що мемуари можуть вийти цікавими. Ходжа з презирством відповів, що насправді знає мене краще, ніж я! Він відштовхнув мене від дзеркала й залишився на самоті зі своїм відображенням: він сам розповість, яким стане моє життя, коли я посяду його місце. Насамперед, він мовив, що набряк — це прояв чуми, отож я помру. Ходжа став описувати муки, які випадуть мені перед страшною кончиною, товкмачив, що страх, до якого я не готовий, гірший за смерть. Описуючи мої смертельні страждання, Ходжа відійшов від дзеркала та влігся на зібгану постіль, розіслану на підлозі, він не вгавав, розповідаючи, що на мене чекає. Руки в нього були складені на череві, ніби оперізували й стримували той нестерпний біль, про який він згадував. Ходжа покликав мене, я підійшов з певним острахом, про що відразу пошкодував — той простяг руки назустріч. Незрозуміло чому, та я був переконаний, що набряки Ходжі не що інше, як укуси, однак попри все не міг втамувати страху.

Так збігла ніч. Ходжа не вгавав, що я — це він, а він — я, паралельно намагаючися затягнути мене у свою хворобу та страх. Мені здалося, що він має втіху, спостерігаючи за собою у моєму тілі. А я як людина, що не може прокинутися — врятуватися від жахливих сновидінь, продовжував заспокоювати себе: він просто грає; адже сам неодноразово вживав це слово — "гра". Хоча помічав, як на лобі у нього з'являються краплини поту, було очевидно, що це наслідок не спеки чи страху, а підступної хвороби.

Коли почало світати, Ходжа повів мову про зорі та смерть, про пустопорожні пророцтва, про неуцтво падишаха, ще більше — про його нещирість, про своїх любих дурнів, про "них" та "нас" і про те, що хоче бути іншим! Я не мав сили його слухати, тому вийшов у сад. Не збагну чому, згадалися слова про безсмертя, які я прочитав у одній книжці. Тишу в садку порушував сірий горобець, що цвіркотів, стрибав з гілки на гілку у густій кроні липи. Яка незворушна тиша! Я подумав про будинки Стамбула та хворих на чуму. Якщо Ходжа підхопив вірус чуми, то хвороба протримається певний час, а потім він помре, чи, може, його набряки — звичайні укуси, які незабаром зійдуть, і рани загояться. Я розумів, що й на хвилину далі не можу залишатися у будинку Ходжі. Зайшовши до хати, я не мав жодного уявлення, куди мені податися, де сховатися. Складаючи торбу, чітко усвідомлював, що місце моєї втечі має бути неподалік звідси, інакше мене просто схоплять по дорозі, коли очуняє Ходжа.

## Розділ 7

У свій час я назбирав деяку суму, випрошуючи на дрібниці гроші у Ходжі та не гаючи нагоди підзаробити. Виходячи з дому, я прихопив свій скарб, який ховав у старій шкарпетці серед уже не читаних Ходжею книжок. Через нестерпну цікавість зазирнув до кімнати свого двійника; він міцно заснув, хоча й горів у пропасниці. Я здивувався, що дзеркало, яке всю ніч лякало мене нашою неймовірною схожістю, насправді було зовсім крихітним. Похапцем, намагаючись не торкатися речей, я вийшов із будинку; поки йшов порожніми вулицями, відчуваючи на обличчі свіжий подих вітру, нестерпно хотілося ретельно вимити руки. Вже вирішив, куди мені податися, і від цього відчував справжню ейфорію. Мені подобалося крокувати вулицями у ранковій тиші, спускатися похилими берегами до моря, мити руки біля чешме[29], насолоджуватися прекрасними видами Золотого Рогу.

Уперше я почув про острів Хейбелі[30] від молодого монаха, який приїхав до Стамбула; він захоплено розповідав про красу Принцевих островів[31], коли ми зустрілися поблизу Галати. Ці розповіді глибоко

закарбувалися у моєму серці, може, тому я не замислювався, куди мені податися. Човнярі та рибалки, до яких звернувся, запросили шалені гроші за перевезення. Я злякався, бо мені здалося, що вони здогадалися про мої наміри втекти, звісно, вони негайно сповістять Ходжу і його почет, і він мене розшукуватиме. А потім використають це, щоб настрахати християн, до яких вони ставляться з презирством за страх перед чумою. Щоб не привертати особливої уваги, я швидко домовився з одним човнярем. Він був непримітним худим чоловіком, і замість того, щоб активно налягати на весла, багато теревенив, розводився про те, за які ж такі гріхи людям було послано страшну хворобу. Зрештою він сказав, що ні гроші, ні втеча не можуть врятувати від чуми. Однак, поки човняр говорив, я збагнув, що він боїться клятої хвороби не менше за мене. Наш переїзд до острова тривав шість годин.

З часом я зрозумів, що провів на острові щасливі дні. За маленькі гроші я зняв кімнату у непримітному будинку самотнього грека-рибалки; мені не давали спокою постійні тривоги, тому я уникав зустрічей та майже не з'являвся на людях. Час від часу я думав про Ходжу, мені здавалося, що він помер, а ще в моїй уяві поставали образи людей, яких він найняв, аби мене розшукати. На острові було чимало християн, які, як і я, намагалися втекти від чуми, та зізнаюся, я боявся з ними спілкуватися.

Ранком виходив разом із рибалкою в море, а ввечері ми поверталися. Якийсь час я захоплювався полюванням остю на крабів та павур'ю. Якщо ж погода видавалася неприйнятною для виходу в море, я вештався околицями острова чи йшов до монастиря, де частенько у його виноградниках солодко засинав. А ще під деревом інжиру була невеличка альтанка, з якої відкривався незабутній вид на Стамбул, в ясні дні навіть можна було бачити бані Ая-Софії[32]. Я часто зупинявся тут і годинами милувався Стамбулом, поринувши у мрії. Якось мені наснився Ходжа, човен, яким він плив до острова; його супроводжували дельфіни, з якими він неабияк потоваришував, бо ласкаво розмовляв, час від часу запитуючи про мене, очевидно, Ходжа розшукував мене. Наступного разу уві сні Ходжа вже був із моєю матір'ю, вони шпетили

мене, де я так забарився і чому не повертаюся. Я прокидався від сонячних променів, що нещадно били в лице, хотілося знову поринути у сни, та марно, отож я поринав у думки. Інколи я думав про можливу смерть Ходжі, цікаво, хто навідався у покинутий мною будинок, щоб винести тіло померлого, а хто був на його тихій прощальній церемонії? А ще я розмірковував над пророцтвами Ходжі, згадував ідеї, які спадали йому на думку, коли він був у гуморі чи навпаки, коли всіх ненавидів, думав про падишаха та його звіринець. Мої марення супроводжувались потріскуванням від гри клешень крабів, на яких я полював з остю.

Я й досі сподівався, що зможу залишити це осоружне місце та повернуся на батьківщину. Для цього було достатньо грабувати будинки тих, хто мешкає на острові, через залишені відчиненими двері чи димарі я пробирався всередину й робив свою справу. Найперше, що кров з носа треба було зробити, — це забути про Ходжу. Згадуючи всі свої незвичайні пригоди та живучи майбутніми розповідями, які повідаю у себе на батьківщині, я відчував докори сумління через те, що по-зрадницьки підступно залишив помирати людину, надзвичайно на мене схожу. По правді, я дуже сумував за Ходжею; не міг второпати, чи справді ми з Ходжею настільки схожі, чи, може, я собі так навигадував. Здається, за одинадцять років, проведених разом, я жодного разу надовго не затримував погляд на його обличчі. Мені навіть нестерпно хотілося повернутися до Стамбула, щоб востаннє поглянути на мертвого Ходжу. Я розраджував себе, запевняючи, що схожість між нами — це не більше, ніж плід моєї уяви, тому про це слід забути.

Добре, що я так і не зміг забути про нашу схожість. Адже одного дня переді мною постав Ходжа! Я відпочивав у садку, гріючися на сонці, — заплющив очі і поринув у мрії. Збагнувши, що чиясь тінь упала на мене, я розплющив очі, — він стовбичив біля мене і посміхався без тріумфу переможця на обличчі, він приязно посміхався так, ніби щиро мене любить. Я відчував себе надзвичайно спокійно, і це мене дивувало, хоча безпідставний спокій лякав мене. Здавалося, я вже змирився з думкою, що наша зустріч неминуча, ба навіть підсвідомо прагнув цього, тому почувався ледачим невільником, який ховав очі, визнаючи свою провину.

Поки збирав речі, намагався розібратися з почуттями, Ходжа був незвично поблажливим, натомість я зненавидів себе. Він розрахувався за мої борги з рибалкою. Потім домовився з двома чоловіками, і на чотирьох веслах ми швидко дісталися нашої оселі ще до темряви. Я скучив за духом помешкання. Дзеркала на стіні не було.

Ранком Ходжа покликав мене і мовив: провина моя велика, адже я не просто втік, а й підступно залишив його помирати, гадаючи, що він підхопив чуму. Ходжа зізнався, що мав намір суворо мене покарати, та часи змінилися. Він розповів, як тиждень тому його, нарешті, покликав падишах, якого непокоїла чума, тому він звернувся до Ходжі з запитанням, коли закінчиться ця напасть, скільки життів вона ще забере і чи загрожує його життю страшна хвороба. Мій двійник страшенно занепокоївся і розгубився, тому обмежився загальними відповідями, попросив дати йому трохи часу, щоб звернутися до зірок. Прожогом він кинувся додому, розуміючи, що доля винагородила неабияким шансом. Ходжа сушив собі голову, та не міг визначитися з відповіддю, яка б одночасно і задовольнила падишаха, і спрямувала його інтереси у правильному руслі. Власне, тому Ходжа й вирішив повернути мене.

Він, виявляється, давно знав, що я на острові; після моєї втечі він заслаб, однак вже через три дні почав шукати мене й натрапив на мій слід, кинув трохи грошенят балакучому рибалці, і той повідомив, що відвіз мене на Хейбелі. Ходжа знав, що з острова мені немає куди йти, тому й не поспішав повернути мене додому. Я погодився, що зараз настав важливий момент у відновленні стосунків Ходжі з падишахом. Він щиро зізнався, що потребує моєї допомоги, моїх знань.

Ми відразу взялися до роботи. Ходжа дивував рішучістю людини, яка достеменно знає, чого вона хоче; мені подобалася така впевненість, риса, яку я вперше помітив у ньому. Ми знали, що вже завтра маємо бути у падишаха, тому не стали гаяти часу. Зійшлися ми на тому, що не варто багато вибовкувати, а ліпше обґрунтувати та аргументувати те, про що ведемо мову. Кмітливість Ходжевого розуму, яку я завжди

шанував, швидко допомогла визначити наше гасло: "Пророцтво — це маскарад, який є дієвим засобом, щоб впливати на дурнів-шахраїв". Слухаючи мої пояснення та аргументи, Ходжа, здавалося, погоджувався з моїми переконаннями, що від чуми можна врятуватися, лише вдавшись до медичних заходів. Він, як і я, врешті, не заперечував, що біда не могла трапитися без волі Аллаха, проте, ми, смертні, маємо засукати рукава і діяти; це, в свою чергу, не кине й тіні на велич Аллаха. Хіба святий Омер не покликав Абу Убейде із Сирії до Медіни, щоб урятувати військо від чуми? Для того, щоб урятувати падишаха від чуми, Ходжа проситиме максимально уникати спілкування з іншими. Треба зізнатися, що нам навіть спадало на думку настрахати падишаха очевидною можливістю смерті, щоб переконати його у всій серйозності ситуації та змусити вдатися до необхідних заходів, однак, учинивши так, ми б ризикували. Поетичні описи смерті злякали б не лише падишаха. Існувало кляте, тупоголове оточення, яке кожну хвилину могло звинуватити Ходжу у безбожжі через такі сміливі закиди. Тому ми завдяки моїй обізнаності з літературою написали оповідання.

Найважливішим для Ходжі було зрозуміти, коли закінчиться нашестя чуми. Я інтуїтивно відчував, що нам слід аналізувати дані про померлих кожного дня, сказав це Ходжі, та він і вусом не повів, я наполягав, і він погодився звернутися до падишаха по допомогу.

Наступного ранку Ходжа попрямував до палацу, я ж у місто — лігвище чуми. Як і раніше, було моторошно вже від думки про цю хворобу, однак бажання хоча б трохи побачити світу запаморочувало голову. То був прохолодний літній день, коли з моря дме вітер. Скрізь мене оточували мерці, я ж думав про те, що ще ніколи життя не здавалося мені настільки принадним, як тепер. Заходив у дворики мечеті, щоб записати, скільки є трун, вештався районами міста, підраховуючи небіжчиків і роблячи порівняння. А відповісти у такій ситуації на питання, що є життя, радість, смуток, горе, людина, натовп, було нелегко. До того ж, я звертав увагу на дрібниці, мене цікавило буденне життя людей, які зі своїми близькими жили у великому домі, на їх гаразди чи безвихідь, яка переростає у байдужість.

Наближалася обідня година, як я опинився на протилежному березі протоки, у Галаті, сп'янілий від юрбиська небіжчиків; мені закортіло пройтись кав'ярнями, насмалитися цигарок та пообідати в ашеві[33], і не тому, що був голодний, мене пойняла жага пізнати життя, випробувати його. Потім я довго блукав базарами, навідувався до крамниць. Шукав відповіді, а в голові роїлося безліч думок. Пізнього вечора, коли все оповила густа темрява, я, прийшовши додому, від утоми валився з ніг, але все ж вислухав Ходжу, який повернувся з палацу.

Усе йшло за планом — вигадане оповідання припало падишахові до душі. Йому стало лячно, що чума, як і нечистий, може перекинутися на людину, щоб заволодіти тілом; він наказав не пускати сторонніх до палацу, а вхід до нього був під пильним наглядом. Щойно Ходжа розпустив свого язика, аби відповісти, коли відступить чума, падишах зізнався, що перед його очима ожила картина, як крокує містом Азраїль і вже націлився на нього. Падишах злякався і схопив Ходжу за руку. Мій двійник не на жарт розхвилювався і, щоб заспокоїти падишаха, сказав, що то не Азраїль, а шайтан. І як було задумано, повідомив, що необхідно боротися з шайтаном. А щоб зрозуміти, коли чума полишить місто, потрібно прослідкувати, де вона вирує. Звичайно, оточення падишаха переконувало його, що зв'язуватися із чумою — робити виклик Аллахові, однак він уже й чути цього не хотів. Наостанок падишах запитав про своїх тварин: невже шайтан чуми прийде й до них — мавп, соколів, левів? Ходжа відразу відповів, що до людей чума приходить у людській подобі, а до тварин — як миша. Врешті, падишах наказав привезти п'ять сотень кішок з віддаленого міста, куди не сягнула чума, а Ходжі надати стільки людей, скільки той вимагав.

Дванадцять чоловіків, яких нам було виділено, ми розіслали в різні райони Стамбула, щоб вони підраховували кількість померлих та збирали інформацію про хворобу. На стіл ми перенесли схематичне зображення мапи Стамбула, яке я скопіював зі своїх книжок. Уночі, коли отримували нову інформацію про хворобу, з азартом та, певно що, з

острахом переносили на мапу маршрут чумного шабашу, паралельно вигадуючи те, про що варто розповісти падишахові.

Зізнаюся, спочатку ми були песимістично налаштовані. Чума бродила містом не як хитрий шайтан, а як пустотливий бешкетник, якому байдуже, кого вбивати. Так, в Аксараї[34] за день вона забирала до 40 душ, наступного дня залишала район і перекидалася на Фатіх, ще наступного — вже вирувала на протилежному березі протоки, у Топхане[35], Джіхангірі, і зовсім неочікувано спалахувала в Зейреку[36]. Завітала й до нашого району, що виходив на Золотий Ріг, і занапастила двадцять душ. З кількості померлих ми не могли второпати, за якими правилами поширюється хвороба: одного дня вона забирала життя ста п'ятдесяти чоловік, наступного — лише ста. Пройшло чимало часу, поки ми зрозуміли, що маємо відслідковувати не місця, де помирають жертви хвороби, а місця, де вони заражаються. Падишах знову покликав Ходжу. Ми помізкували й вирішили сказати падишахові, що чума розгулює серед юрбиська, на базарах, де люди обманюють одне одного, чи у кав'ярнях, де, обійнявшись, точать ляси. Він пішов, а коли повернувся ввечері, розповів про падишаха.

Ходжу падишах вислухав уважно, а коли той закінчив, запитав: "Як нам бути?" Потрібно було, навіть вдаючись до сили, зменшити кількість простого люду на базарах. Звісно, що ті невігласи з оточення падишаха відразу заперечили, буцімто, як буде жити місто, коли припиниться торгівля, почнуться хвилювання, якщо люди прочують, що чума ходить вулицями у людській подобі, — вирішать, що настав кінець світу, або зчинять бунт, якщо їм доведеться в'язнями сидіти у махаллє[37], де розгулює шайтан чуми. "Вони мають рацію!" — сказав Ходжа. Раптом один із тих розумників поцікавився, де знайти такого сміливця, який розрадить народ. Падишах не на жарт розійшовся, кричав, що буде карати кожного, хто сумнівається у його силі. Гнівно він наказав виконувати все, що говорить Ходжа, хоча й не знехтував своїм оточенням, маючи намір провести обговорення. Головний астролог Ситки-ефенді, який ненавидів Ходжу, відразу заявив, що той так і не відповів, коли чума залишить Стамбул. Ходжа злякався, що падишах

визнає правоту астролога, тому запевнив, що наступного разу обов'язково принесе календар.

Ми замалювали мапу, розстелену на столі, позначками та цифрами, однак не змогли збагнути, як поширюється чума містом. Між тим, уже минав третій день, як виконувався наказ падишаха. Яничари влаштували пости на входах до базарів, центральних вулицях, причалах і запитували у кожного: "Хто ти? Куди йдеш, з якою метою?" Наляканих, розгублених роззяв завертали назад, аби, боронь боже, шайтан чуми не звабив їх. Коли ми зрозуміли, що життя на Капаличарші[38] та Ункапани[39] зупинилося, підрахували кількість за останній місяць і почали думати. Ходжа переконував, що чума діє за досі незрозумілою нам схемою, і якщо ми хочемо врятувати свої голови від гніву падишаха, нам потрібно вигадати правдоподібну байку і виграти час.

Саме тоді було введено систему перепусток. Командувач яничарського війська, щоб не зупинилася торгівля, роздавав перепустки благонадійним, звісно, на його погляд, мешканцям міста. Нам стало відомо, що він непогано набив собі кишеню на цій справі, а ремісничі, які не зголошувалися на такі побори, вже готували бунт. Раптом мені прояснилося, і я почав помічати певну логіку у поширенні чуми. Ходжі, який розповідав про плани об'єднатися з ремісниками та візиром, я повідомив про свої спостереження і про те, що чума поволі відступає з віддалених бідняцьких кварталів.

Ходжа не прислуховувався до моїх слів, але підготовку календаря для падишаха звалив на мої плечі і додав, щоб заморочити падишаха, треба вигадати заплутану історію, в якій ніхто нічого не втямить і не зробить жодних висновків. Він запитав, чи можливо вигадати історію, що не має змісту, але втішає, коли її читаєш чи слухаєш? "Як музика?" — спитав я, і цим здивував Ходжу. Ми вирішили, що гарне оповідання має починатися, як чарівна казка, розгортатися інтригуюче, як чарівний сон, а закінчуватися меланхолійно, навіюючи смуток, як історія про кохання, котра закінчилася розлукою. В останню ніч перед зустріччю з падишахом ми без упину говорили, схвильовано працюючи. А в сусідній

кімнаті наш товариш-каліграф, що був шульгою, переписував незавершене оповідання Ходжі. На ранок я опрацював зібрані дані й дійшов висновку, що за двадцять днів чума покине місто, збираючи по базарах останні жертви. Ходжа не поцікавився, виходячи з чого я дійшов таких висновків, лише сказав, що визначена дата задалека і мусимо вкластися у два тижні, підмінюючи дані. Я, звісно, не був таким оптимістом, але зробив, як те вимагав мій двійник. До цих дат Ходжа склав вірші і віддав каліграфу переписати. А потім звернувся до мене з проханням ілюструвати сторінки оповідання. Десь опівдні він узяв переплетену синім картоном книжку зі сторінками ебру і, насупившися, вийшов; він був наляканий і занепокоєний. Мовив, що надії покладає більше на мальованих на сторінках пеліканів, крилатих биків, червоних мурах та мавп, які вміють говорити, ніж на мій рукопис.

Повернувся увечері схвильований і повідомив, що переконав падишаха у правильності прогнозів. Хвилювання не залишало Ходжу впродовж трьох тижнів, казав, що всього можна чекати. Коли хлопець при дворі красивим голосом читав оповідання, серед султанського почту лунали кпини, це було влаштовано навмисне, щоб принизити Ходжу, однак падишах присоромив негідників і запитав, на якій підставі було зроблено припущення, що чума залишить місто через два тижні. Ходжа пояснив, що відповідь міститься в оповіданні, яке ніхто не хотів слухати, отож і не зрозумів. Потім Ходжа, щоб завоювати серце падишаха, довго пестив привезених із Трабзону котів, які заполонили майже весь палац.

Коли він наступного дня повернувся, то повідомив, що громада розділилася на два табори: перший, який очолював Ситки-ефенді, вимагав скасувати всі нововведення, а інший, Ходжинський, наполягав продовжити боротьбу з чумою, рятуючи місто. У мене з'явилася надія, адже кількість померлих з кожним днем зменшувалася. Та Ходжа цього не помічав, він передчував, що назріває бунт, і люди, очолювані Кьопрюлю, не мають на меті зупинити чуму, а прагнуть звести рахунки з ворогами.

Упродовж першого тижня кількість померлих зменшилась. Та за моїми підрахунками було очевидно, що за тиждень чума не зникне. Я докоряв Ходжі, казав, що марно він змусив мене переробити календар, але мій двійник був заклопотаний іншим. Він зрозумів, що Кьопрюлю не наважиться діяти, і заявив разом зі своїми прихильниками, що головний візир на їхньому боці. Такі інтриги лякали падишаха, і розраду він шукав у своїх кішках.

Під кінець другого тижня місто вже задихалося не від чуми, а від заходів проти неї; кожного наступного дня помирало все менше людей, але про це ставало відомо не населенню, а таким, як ми з Ходжею, людям, котрі опікувалися цією проблемою. Повзли плітки, що почнеться голод, покинутий мешканцями Стамбул нагадував страшну пастку. Я не виходив із кварталу, тому все мені розповідав Ходжа. Говорив про розпач людей, які змушені були боротися за зачиненими дверима та вікнами з чумою, про людей, приречених на смерть. У палаці теж панувало очікування смерті: тільки-но падала філіжанка чи хтось кашляв, як юрмисько розумників переходило на шепіт і злякано сподівалося почути останнє рішення падишаха, вони хвилювалися, незнання виснажувало їх, усі чекали на лихо. Навіть Ходжа переймався такими переживаннями, багато часу він проводив з падишахом, переконуючи його, що передбачення було правильне — чума потроху відступає, але той вже не слухав, цікавішими йому видавалися історії про тварин.

Минуло ще два дні, а підрахунки в мечетях промовисто свідчили, що померлих від чуми меншає, але ця новина не звеселяла Ходжу. Це трапилося у п'ятницю. Зневірені ремісники встряли у бійку з яничарами, які заступали їм шлях, частина обурених яничар перейшла на бік ремісників, приєднався до них і місцевий люд, безробітні; вони зчинили ґвалт: кричали, що чума — то кара Аллаха, і не нам вирішувати, коли хвороба має відступити. Тривало заворушення недовго, воно було придушено військом. Щоб показати серйозність рішень, шейх-уль-іслам[40] видав фетву, за якою відразу двадцять чоловік було покарано на смерть. Ходжа був задоволений. Наступного вечора він заявив про

свою перемогу. Ніхто з оточення падишаха не наважувався говорити про скасування заходів проти чуми. Командир яничар, якого запросили до палацу, повідомив, що бунтівників до дій спонукали люди з двору. Це розгнівило падишаха, і налаштовані проти Ходжі враз розбіглися. Ходили чутки, що Кьопрюлю, якого теж звинувачували у зраді падишаху, хотів суворо покарати бунтівників. Ходжа був на сьомому небі від щастя і постійно говорив, що має вплив на падишаха. Ті, хто втихомирив бунт, теж переконували падишаха, що чума відступає. Вони не вигадували. Падишах уперше подякував Ходжі, привітав його з перемогою, а потім потягнув до клітки з мавпами, привезеними з Африки. Вони пробули там чимало часу. Безсоромність мавп та бруд навколо в клітках викликали у Ходжі відразу, та він терпів. Раптом падишах запитав, чи можна мавп, як папуг, навчити розмовляти. Потім він звернувся до свого почту з побажанням частіше бачитися з Ходжею, адже він точно передбачив кінець хвороби.

Минув місяць, і в п'ятницю Ходжа був призначений на посаду головного астролога, та падишах цим не обмежився. Коли він поїхав на п'ятничну молитву до Ая-Софії, щоб подякувати Аллахові за приборкання чуми, Ходжа йшов за два кроки від його величності, і їх оточувало юрмисько вдячного люду, серед якого був і я. Скасовано було й заходи, запроваджені проти чуми. Натовп щиро вітав падишаха, коли на своєму коні він наближався до нас. Почуття вирували, народ божеволів, почалася товкотнеча, нас притримували яничари. Мене відштовхнули назад і притиснули до дерева, я ж, обороняючись ліктями, пробирався наперед, раптом ми зустрілися поглядами з Ходжею, який поважно й гордо крокував за падишахом. Він відвів очі, ніби не побачив, ба не пізнав мене. Настрій натовпу завирував у мені з якоюсь незбагненною пристрастю. Я заходився кричати, кликати Ходжу, мені кортіло, щоб він угледів мене і врятував від натовпу, забрав до себе, щоб я приєднався до урочистої процесії почесних переможців! І це не було прагнення слави чи намагання долучитися до перемоги, отримати винагороду. Ні! Я волів бути там біля Ходжі, тому що я — це Ходжа! Точнісінько як у жахливих сновидіннях, моя сутність ніби виходила і віддалялася від своєї оболонки, я спостерігав за собою збоку — чи не

означає це, що я — інший? Зізнаюся, не виникало бажання пізнати, хто той інший, у тілі якого живу я, було моторошно дивитися на себе такого, який проходить і не пізнає себе, огортало неймовірне бажання приєднатися до того, іншого. Вже зробив спробу, ринувся уперед, однак грубий аскер заштовхнув мене назад у юрмисько.

## Розділ 8

Після чуми почалася нова сторінка у нашому житті. Ходжа не обмежився обов'язками головного астролога, адже тепер він багато часу проводив разом із падишахом, став набагато ближчим до нього, ніж ми на те очікували впродовж довгих років. Головний візир після тієї сороміцької невдачі шукав помсти, він переконав матір падишаха, що настав час відтіснити з його оточення шахраїв, адже і ремісники, і яничари у своїх бідах вбачають волю падишаха, який приймає рішення, йдучи на повідку в цих негідників. Так, прибічників колишнього головного астролога Ситки-ефенді, якого підозрювали у змові, було заслано або усунено з посад, тобто віддалено від двору, обов'язки покараних лягли на плечі Ходжі.

Кожного дня він прямував до одного з палаців падишаха, який обов'язково знаходив час, щоб поговорити з Ходжею. Мій двійник, повернувшись з палацу додому, захлинаючись розповідав: насамперед падишах переказував свої сновидіння. Тлумачення снів найбільше тішило Ходжу. Якось вранці падишах розгублено зізнався, що не бачив сну, тоді Ходжа запропонував покликати когось із служників і розтлумачити його сновидіння. Падишах захопився такою ідеєю і наказав охоронцям знайти когось, хто бачив цікавий сон. Незабаром це перейшло у звичку. Якщо після розтлумачення снів залишався час, вони вирушали на прогулянку прохолодними садами, у яких росли кремезні чинари та розлогі ергувани[41], чи у вояжі на човнах по Босфору, під час яких вони, звісно, вели мову про падишахових звірів та про вигаданих нами тварин. Говорив Ходжа з падишахом і на теми, що їх він обговорював зі мною, наприклад, чому виникають течії на Босфорі? Що є корисним для вивчення у житті червоних мурах? Від кого, крім Аллаха,

черпає силу магніт? Чому так важливо знати, як зірки обертаються? Чи варте уваги в житті гяурів щось інше, крім їхнього гяурства? Чи можливо створити грізну зброю, яка назавжди відвадить ворогів? Ходжа гордо переповідав мені, з яким великим інтересом слухає його пояснення падишах, а щоб не гаяти часу, він сідав за стіл і на дорогому папері робив ескізи тієї винищувальної зброї з довгими гарматами, автоматичними механізмами запалення, — обриси зброї нагадували якесь диявольське створіння. Ходжа вимагав, щоб я не відходив від нього, просив бути свідком його безмежної уяви, адже незабаром плід уяви мусив стати реальністю.

Кортіло працювати над проектом разом із Ходжею. Можливо, це через чуму, яка не йшла у мене з голови, а з хворобою, як відомо, були пов'язані дні нашого братерства. Оголосили, що в мечеті Ая-Софії буде проведено намаз, прийшло чимало люду, бо всі хотіли висловити подяку Богові за те, що шайтан чуми відійшов. Однак у місті ще й досі траплялися випадки захворювання. Ранком, коли Ходжа біг до палацу, я виходив, щоб пройтися містом, занотовував кількість померлих, яких виносили і з квартальних мечетей з невисокими мінаретами, і з убогих обшарпаних маленьких мечетей, однак, зізнаюсь, було сумно, що чума залишає місто і нас.

Коли Ходжа збуджено розповідав про свої перемоги й те, наскільки падишах захоплений ним, я нагадував, що хвороба ще не полишила міста і кожної миті може розчахнути свої щелепи. Ходжа гарячково зупиняв мене, закидаючи, що я заздрю його перемогам. Не заперечував, звісно, те, що він став головним астрологом, кожного ранку тлумачить сни падишаха, переконав того слухати саме себе всупереч почту, який ненавидів його, — це перемога, якої ми прагли всі п'ятнадцять років, але чому Ходжа розцінює це лише як свою перемогу? Невже він забув, що заходи проти чуми запропонував саме я, календар теж упорядкував я, згоден, трохи помилився у розрахунках, та в цілому майже вгадав, а ще більше мене діставало, що він не згадував про те, як примчав мене забирати з острова, лише говорив про мою зрадницьку втечу.

Він мав рацію, моє почуття можна було назвати заздрістю, однак це було не що інше, як образа брата, якого не помічають. Аби Ходжа це зрозумів, я нагадав, як ще до чуми беззоряними ночами ми сідали за стіл один проти одного, ніби двоє неодружених, які прагнуть забути про самотність, про наші страхи до запаморочення, які навчили нас важливих речей, згадав своє самотнє життя на острові, коли сумував за ним. Ходжа слухав з презирством та зневагою, ніби викрив мою нещирість у грі, до якої не мав жодного стосунку, з його обличчя я розумів, що надії повернутися до славних днів нашого братерства немає.

Бродячи кварталами, я переконувався, що чума помалу відступає попри зняття запроваджених заходів, не наважуючись затьмарити світло перемоги Ходжі. Часом, справді дивувався, чому мене огортає смуток, коли страх смерті розвіюється. Часом хотілося, щоб ми говорили не про падишахові сни чи нові проекти Ходжі, а про зовсім інше: про нас, я залюбки зголосився б знову постати перед дзеркалом, яке він поспіхом зняв зі стіни! До болю було прикро, що Ходжа дивився на мене зневажливо чи робив такий вигляд, але найгірше, коли я помічав, як йому важко було вдавати зневагу.

Часом, щоб навернути його до нашого узвичаєного життя, я запрошував його сісти за стіл разом. Я декілька разів сідав сам, писав, а коли починав читати написане, у якому з перебільшенням мовилося про страх перед чумою, бажання чинити зле зі страху та ще багато чого ницого, Ходжа відмахувався від мене, як від надокучливої мухи, снаги йому додавало не почуття тріумфу, а мій розпач. Виявляється, він давно зрозумів, що вся ця писанина — пусте, був час, коли він йшов на цю гру, щоб згаяти час, цікаво було й випробувати мене. Але все стало зрозуміло, коли я втік, бо злякався, що у нього чума. Я завинив! Весь люд ділиться на чесних, як він, і зрадників, як я.

Промовчав, добре усвідомлюючи, що зараз розум Ходжі затьмарений п'янкістю перемоги. Голова моя, як завжди, була ясною, і коли я помічав, що мене дратують щоденні дрібниці, передбачав свій гнів на Ходжеві

провокуючі випади, хоча навіть не уявляв його люті на таку мою реакцію. Мені важко було збагнути обриси моєї мети, як тоді на острові Хейбелі, куди я втік від нього. Цікаво, що трапилося б, коли я повернувся б до Венеції? Я давно звикся з думкою, що за ці п'ятнадцять років мама померла, а наречена вийшла заміж і обросла дітьми. Дивно, та мені не хотілося про них думати, все рідше з'являлися вони у снах, ба, якщо у перші роки я ніби жив разом із ними у Венеції, то зараз вони були у Стамбулі, між нами. Проте я знав, навіть коли доведеться повернутися до Венеції, ніколи не зможу продовжити перерване колись життя. Довелося б починати нове життя. Окрім декількох книжок, які планував написати про турків та своє рабство, те життя вже не бентежило мене.

Часом здавалося, що Ходжа зневажає мене, бо збагнув безглуздя мого існування, відірваного від батьківщини, здавалося, він читав мої думки. Хоча, ймовірно, що Ходжа навіть не прагнув дізнатися про мої думки, бо запишався від свого успіху — падишах обожнював його розповіді, а проект небаченої зброї обов'язково мав вразити падишахів двір. Я піймав себе на думці, що заздрість до Ходжевої популярності затьмарює мені розум. Мені він подобався, подобалась його запальність від останніх, дещо перебільшених перемог, нескінченних проектів, подобався погляд, зосереджений на руках, коли говорив, що схопив падишаха, як Бога за бороду. Собі не наважувався зізнатися, але то правда, що коли дивився на його поставу, ходу, жести, здавалося, що бачу своє відображення у дзеркалі. Так трапляється, що часом людина впізнає себе у поведінці стороннього юнака чи навіть дитини, від чого уважно і з насолодою починає слідкувати за їхніми рухами: мій страх і цікавість нагадували це. Згадувалося, як він тримав мене за скроні, говорячи: "Я став тобою!" Коли я нагадував це Ходжі, він змінював тему і починав переказувати розмову з падишахом, заводив мову про проект зброї чи в подробицях переказував своє тлумачення чергового сну, молов що завгодно, аби збити мене з пантелику.

Намагався переконати у своїх успіхах, про які так солодко розповідав. Інколи я захоплено поринав у безодню мрій, ставлячи себе

на його місце. Тоді я обожнював його, себе — нас, заслуховувався Ходжевими баєчками, як той дурень, що слухає нечувану побрехеньку з відкритим ротом, перед очима вимальовувалося безхмарне майбутнє — наше майбутнє.

Врешті, я приєднався до Ходжі у тлумаченні снів падишаха. Ходжа мав намір спонукати двадцятиодноріччного падишаха прибрати всю владу до своїх рук. Він пояснив, що підковані покинуті коні з часто бачених снів падишаха, які швидко долали степ, — нещасні, бо втратили господаря; дикі вовки, які впиваються у горло своїх ворогів, — тріумфують, бо роблять це без перешкод; заплакані похилого віку жінки, сліпі дівчата-красуні та дерева, листя яких опадає від чорної зливи, — кличуть його на поміч; священні павуки та гордовиті соколи — знак неприступної самотності. Скористалися і його жахами, адже прагли зацікавити своєю наукою, якщо влада повністю залежатиме від волі падишаха. Звісно, вночі після виснажливого полювання йому снилося, що його переслідують, а коли був настраханий втратою трону, снилося, буцімто кровний син посідає його місце. Ходжа запевняв, що падишах вічно залишатиметься молодим на троні за умови, що знешкодить пильних ворогів небаченою зброєю, яка змітає все на шляху. А ще падишах бачив уві сні свого діда, султана Мурата, коли той, щоб довести силу в руках, одним помахом розтинав навпіл віслюка, при цьому частини тварини починали бігти навипередки, а потім розходилися у різні боки; воскреслу бабу-відьму Кьосем-султан, яка гола-голісінька являлася, щоб занепастити малолітнього разом з його матір'ю; покривавлені трупи замість плодів інжиру на деревах, насаджених за високими чинарими на Ат-мейдани; злих дядьків з султанським обличчям, вони наздоганяли його, щоб убити та запхати в мішок; орду черепах, панцирі яких мерехтіли купою свічок з негаснучим навіть від вітру полум'ям, вони стрибали з Ускюдару в море, намагаючись атакувати палац. З кожним новим сновидінням падишаха ми все більше переконувалися, що він не занедбав державні справи, як торочило його оточення, і весь свій час витрачає далеко не на полювання та своїх улюблених тварин. Я наполегливо працював,

терпляче записував усі сни падишаха, щоб потім тлумачити їх на користь науки та виробництва небаченої зброї.

Ходжа стверджував, що ми мали неабиякий вплив на падишаха, і з часом він довіриться нам, одначе я скептично сприймав його слова. Падишах пообіцяв Ходжі побудувати обсерваторію, будинок науки, виділити кошти на виробництво нової зброї. Після таких обіцянок ми не спали вночі, окрилені надією, будували плани; та минали місяці, поки Ходжа міг хоча б раз серйозно вести мову про це. Через рік після чуми, коли помер головний візир Кьопрюлю, у Ходжі з'явилася надія: падишах боявся грізного візира і не наважувався впровадити свої ідеї, а зараз, коли несміливий син обійняв посаду свого батька, — саме час рішуче діяти.

Наступні три роки минули для нас в очікуванні. Мене ж дивувало не те, що падишах не наважується прийняти рішення, а те, що Ходжа й досі сподівався втілити свої мрії. Я ж упродовж усіх цих років чекав миті, коли Ходжа відмовиться від своїх нав'язливих ідей і, нарешті, буде схожий на мене! Про перемогу Ходжа вже не говорив із піднесенням, як це було раніше, в час нашої боротьби з чумою, хоча надія спонукати падишаха на великі справи ще жевріла в ньому. А поки що він шукав виправдання для нашого правителя: виділення чималих грошей на виробництво зброї після нищівної пожежі в Стамбулі розв'язало б язики клятим розумникам з оточення і стало приводом до захоплення трону молодшим братом; стояв на заваді й військовий похід на Угорщину, а наступного року на Німеччину; далі мусили завершити масштабне будівництво мечеті Єні-Валіде-джамі[42]; окрім того, здійснювалися численні виїзди на полювання, до яких жодного стосунку я не мав. Чекаючи повернення Ходжі з полювання, я заповнював свій час виконанням його нескінченних доручень — меланхолійно і водночас прискіпливо гортав сторінки книжок у пошуках блискучих ідей для "грандіозного проекту" чи того, що він іменував "наукою".

Я вже не зважав на безкінечні проекти Ходжі і не переймався наслідками, навіть якщо вони здавалися перспективними. Ми обоє

розуміли, що наші дослідження у галузі астрономії, географії, природничих наук наразі вичерпалися: годинник, пристрої, моделі були давно забуті і давно поржавіли. Ми відклали у скриню наші напрацювання, допоки не настане день, коли зможемо по-справжньому займатися Ходжевою "наукою"; ми не мали наміру зупинятися і зосереджувати всю увагу на одному "грандіозному" проекті, який мусив урятувати нас від провалу, нас надихала сила-силенна інших небачених проектів. Попри все мене вабила думка бути поряд з Ходжею, а щоб повірити у божевільні проекти, мусив з його дзвініці дивитися на сторінки, які гортав, з його дзвініці розглядати ідеї, що спадали мені на думку. Коли Ходжа повертався з полювання, я вдавав, що назбирав багато цікавого матеріалу для проекту, про який перед від'їздом він згадував, просячи зробити розвідку, і це, звісно, допоможе нам зробити новий крок у наукових дослідженнях; я сміливо заявляв, що морські припливи можуть змінюватися за рахунок різниці температур води річок, які впадають у море; що чума передається повітряно-крапельним шляхом, а відходить, коли змінюється температура повітря; що виробництво гармат-велетнів на колесах з довгими дулами допоможе ефективно знищити ворога і що Земля обертається навколо Сонця, а Сонце навколо Місяця. Ходжа слухав мої припущення, знімаючи брудний після полювання одяг і при цьому докидаючи своє: "А ці телепні навіть не підозрюють!"

Відразу після цього його переповнював гнів, що заволодівав і мною. Ходжа починав розповідати про падишаха, як той декілька годин поспіль переслідував на коні здичавілого кабана чи жалісно лив сльози над роздертим хортами тільцем русака. Він зеленів від злості, однак не наважувався визнавати, що всі його балачки стосовно нового проекту під час полювання пролітали повз падишахові вуха, він лише повторював: "Коли ці телепні збагнуть істину? Чи є закономірність у тому, що відразу стільки дурнів знаходять одне одного? Чому вони такі недалекі?"

Від таких балачок Ходжа переконувався: що потрібно знову зайнятися тим, що він називав "наука", і цього разу для того, щоб

збагнути, чим набиті їхні голови. Я теж був радий зайнятися тією "наукою", багатіючи думкою, що це нагадає нам ті прекрасні дні, коли ми, як краплина води схожі одне на одного, з прихованою ненавистю сідали за стіл творити, однак цього разу спроби виявилися марними — час змінив нас.

Я вже не міг прочитати його думки, тому й не знав, з якого боку його зачепити. Але найголовніше — його страждання та переживання сприймав як свої власні. А якось, важко у це повірити, нагадавши Ходжі з неабияким перебільшенням про дурість падишахового почту, успішно переконав, що і він приречений програти; той завзято доводив, що, втіливши у життя проект нашої зброї, ми змінимо ситуацію і виграємо. Мені стало радісно на душі, бо зараз Ходжа говорив не про один реальний проект, а про низку віртуальних, як колись раніше, у хвилини нашого відчаю. І найголовніше, попри безапеляційне самовтішання його охоплював страх неминучої поразки. У такі хвилини Ходжа нагадував мені сиротливе дитятко, яке потребує прихисту, мене тішили його гнів і печаль, а думками я линув у ті часи, коли ми тільки починали жити разом і хотілося бути схожим на нього, бути ним. Коли я спостерігав за Ходжею, як він ходив кімнатою у роздумах чи дивився у темряву брудної вулиці, що потопала в заливному дощі, чи уважно стежив за ледь жевріючими вогниками у вікнах будинків на схилах Золотого Рогу, ніби шукав порятунку, я думав, що це не Ходжа, а моя молодість, яка потрапила у тенета страждань. Було враження, ніби людина, якою був я, пішла геть, а інший я, що причаївся десь у кутку, пробуджуючи в уяві спогади та переживаючи тугу втрати, намагався відродитися знову, щоб жити.

Ці почуття не давали мені спокою, виснажували мене. Після того як Ходжа став головним астрологом, наші володіння в Гебзе, прибутки суттєво збільшилися. Ходжа не відчував потреби у додаткових заробітках, вільного часу в нього достатньо, а обов'язки полягали в тому, щоб вчасно з'являтися на бесіди з падишахом. Час від часу ми від'їжджали до Гебзе, відвідували заненедбані вітряки, навідувалися у села, де першими нас зустрічали гігантські пси-пастухи, звіряли

рахунки, щоб виявити, на скільки нас надурили довірені нам урядовці, інколи писали оповідання для падишаха, але це вже не давало нам радості, на цьому й закінчувалися всі наші розваги. І якби я не наполягав, Ходжа позбавив би нас єдиної розради — зустрічі з жінками, які пашіли життям у серпанку парфумів; зізнаюся, зустрічі давали нам велику втіху.

Ходжа був у розпачі, його дратувало, що падишах, користуючись деяким затишшям, — аскери на чолі з пашами залишили Стамбул заради походу на Німеччину та блокади фортеці на острові Кріт — попри вмовляння матері, знову оточив себе раніше вигнаними з двору торохтіями та шахраями. Ходжа ненавидів цих телепнів, тому мав намір не з'являтися у їхньому товаристві і таким чином продемонструвати свої переваги, однак з волі падишаха йому все ж декілька разів довелося слухати нісенітниці цих дурнів. На тих збіговиськах обговорювали питання, чи мають тварини душу, а якщо так, то які; які звірі потраплять у пекло, а які в рай; як відрізнити мідію-самицю від мідії-самця; чи кожного ранку сходить нове сонце, чи те ж саме тощо. Після таких "посиденьок" Ходжа повертався геть виснаженим, утративши будь-яку надію, у розпачі він кричав, що якщо ми не реалізуємо свій проект, то падишах назавжди вислизне з наших рук.

Я радісно підтримував Ходжу, адже він вів мову про "наші" проекти, про "наше" майбутнє. Щоб оцінити вчинки падишаха, зрозуміти його, я дістав старі зошити, куди впродовж років записував усе, що відбувається, вперемеж зі спогадами. Намагався, виходячи зі слів падишаха, зрозуміти хід його думок, та, на жаль, ніякої логіки не помітив. Ходжа носився зі своїм проектом небаченої зброї, який буцімто мав нас урятувати, й ще цілою купою надокучливих ідей і, здається, зовсім не помічав неминучого наближення "армаґеддону". Так минуло ще кілька місяців.

Невже під "армаґеддоном" ми розуміли роздробленість імперії, яка вже була не за горами? Пригадую, як на стіл ми клали мапу й з невимовним смутком висували припущення, які країни, а потім гори,

ріки відійдуть від імперії. А часом нам здавалося, що "армаґеддоном" може стати непомітне заміщення людей одне одним та зміна вірувань. Нам уявлялося, як одного дня стамбульці прокинуться у своїх теплих ліжках зовсім іншими людьми, вони у розпачі не знатимуть, як вдягати звичне вбрання, не пам'ятатимуть призначення мінаретів. А, можливо, "армаґеддон" означав усвідомлення переваг оточуючих та бажання уподібнитися їм? Так, Ходжа просив мене розповісти про моє життя у Венеції, і після цього ми порівнювали тутешніх, які виряджалися у спіднє та черевики, з односельчанами з моїх спогадів, тими "іншими".

Занурившись у мрії, ми не зважали на плин часу, та, трохи оговтавшись, вирішили поділитися своїми думками з падишахом, це була наша остання надія. Нам здавалося, що наші мрії, подані у всіх барвах, схвилюють падишаха. Не один місяць тихими довгими ночами ми схвильовано і дещо меланхолійно виписували на папері картини, які малювала нам уява, — згорблених селян; розмитих доріг; недобудованих хат; темних, спустошених вулиць; покірних божих рабів, які за традицією шепочуть молитви, не розуміючи змісту; заклопотаних матерів зі змореними батьками; нещасних, яким не стало життя, щоб описати побачене в чужих краях; зіпсованих механізмів; заплаканих, які згадували щасливу минувшину; кудлатих вуличних псів, із запалими від голоду боками; обезземелених селян; безробітних, які безцільно тиняються вулицями міста; забобонного неосвіченого люду; воєн, що закінчилися поразками. А далі ми продовжили книжку моїми трохи призабутими спогадами. Це були яскраві сцени щасливих миттєвостей мого життя з братами, батьками у Венеції, сцени мого шкільного буття. Підготовлена книжка мала б стати пересторогою для падишаха, мовляв, погляньте, так живуть інші, які можуть нас перемогти, і треба діяти, якщо ми хочемо щось змінити. Замість епілогу, переписаному нашим товаришем каліграфом-шульгою, ми розмістили обожнюваний Ходжею вірш, своєрідний заспів до загадок та таємниць, які криються у наших головах — повнісіньких шаф. Завуальованість чарівного вірша завершувала чи не найкращу з написаних нами з Ходжею книжок.

Не збігло й місяця після того, як Ходжа вручив падишаху написане рісалє[43], і ми отримали султанську згоду на виготовлення небаченої зброї. Звісно, ми були вражені своїм успіхом, хоча важко було збагнути, яке місце у цьому посідала наша книжка.

## Розділ 9

Напевне, коли падишах казав: "Ну ж бо, зроби ту неймовірну зброю, від якої завмиратиме серце наших ворогів", — він випробовував Ходжу, а може, йому наснився сон, який навмисне приховано від Ходжі, чи, може, він хотів натякнути матері та пашам, які своїми безкінечними настановами не давали йому спокою, що серед його оточення невігласів є люди, варті уваги, а може, гадав, що, поборовши чуму, Ходжа приголомшить ще одним дивом, а може, на нього і справді вплинули оповіді про "армаґеддон", який ми описали на сторінках книги, а може, падишаха настрахала не катастрофа, а військові поразки та ймовірність скинення з престолу і заміщення братом. Ми заморочилися цими думками, підраховуючи можливий прибуток, який отримували б від селищ, нерухомості, оливкових садів, які падишах мав виділити нам, щоб мати гроші на розроблення зброї.

Врешті падишах заявив, що його дивували наші сумніви, адже впродовж років ми писали ці численні книжки та дарували йому, а коли він повірив — ми завагалися. Збулося! Падишах серйозно зацікавився тим, що вирувало в глибинах нашої свідомості. Ходжа не давав мені спокою: хіба це не перемога, на яку ми так довго чекали?

Так, це була перемога, яку ми розділили між собою, і взялися до справи; я був щасливий, найбільше уболівав за результати, в той час як Ходжа переймався іншим. Наступні шість років, витрачені на проектування та виготовлення зброї, виявилися найскладнішими у нашому житті. Не тому, звісно, що ми працювали з порохом, чи тому, що нас виснажувала заздрість ворогів, атому, що всі з нетерпінням очікували нашої поразки чи тріумфу, ми теж із острахом очікували цього.

Першу зиму пробайдикували, працюючи за столом. Зізнаюся, були схвильовані жагою невтомної та плідної праці над проектом тієї небаченої зброї, що мала знищити наших ворогів, однак мало уявляли, яким буде кінцевий результат. Врешті, вирішили попрацювати з порохом. Звернулися до досвіду, набутого під час влаштування феєрверкового видовища, ми вмощувалися у прохолодній тіні крислатих дерев, у той час як найняті робітники, виготовлюючи за нашими вказівками порох, випробовували його десь подалі. Через гуркіт збігалося ціле юрмисько з усього Стамбула. Галявини, де ми виготовляли гармати з довжелезними дулами, розміщали мішені та намети, заповнювалися роззявами так, ніби очікувалося масштабне народне гуляння. Якось уже наприкінці літа, на велике здивування, до нас завітали його величність падишах.

На його честь ми влаштували справжнє дійство — стогнали небо і земля, потім ми показали бочки, заповнені сумішами пороху, снаряди, гармати, макети форм ще не відлитих стволів, проекти самозапальних ракет. З-поміж усього найбільший інтерес падишах виявив до мене. Спочатку Ходжа намагався тримати мене подалі від нього. Та лишень феєрверкове видовище почалося і він побачив, як я нарівні з Ходжею керую дійством, віддаючи накази та відповідаючи на питання, цікавість його зросла.

Через п'ятнадцять років, коли я вдруге опинився перед його величністю, він дивився на мене як на людину, яку ніби й знав, та не міг упізнати. Мав вигляд людини, яка із заплющеними очима намагається второпати, що за плід смакує. Вустами я торкнувся піл його шат. Падишах не розгнівався, дізнавшись, що впродовж двадцяти років мого перебування тут я так і не навернувся до мусульманської віри. Його поглинали інші думки: "Невже двадцять років? — зірвалося з його вуст. — Дивина, та й годі!" Раптом він торкнувся того крамольного питання: "Це ти вчиш їх усього цього?" Не чекаючи на відповідь, вийшов з нашого вицвілого й засмерділого селітрою намету й попрямував до прекрасного білого коня. Враз він зупинився й повернувся до нас з Ходжею, ми саме пліч-о-пліч вишикувалися перед його величністю. Падишах зиркнув на

нас так, ніби побачив одне з неперевершених чудес, яке Всевишній створив, щоб угамувати гординю смертних і ще раз продемонструвати їх нікчемність: нехай це буде довершений юнак-карлик чи неймовірно схожі одне на одного брати-близнюки.

Вночі не зміг зімкнути очей, все думав про нього, падишаха, і, треба сказати, зовсім не так, як Ходжа. Той знай з презирством його критикував, я ж вирішив, що ніколи собі не дозволю прискіпливо, з відвертою неповагою, ставитися до падишаха. Мені сподобалася його незворушність, приємне обличчя та поведінка розбещеного юнака, що звик сміливо виголошувати те, що спадає йому на думку. Мені хотілося бути схожим на нього чи принаймні стати його товаришем.

Ходжа трохи вгомонився, а я у ліжку в очікуванні сну раптом подумав, що падишах не та людина, яку можна обвести круг пальця та дурити, тому мені захотілося розповісти йому все. Але що — все?

Моя особлива увага до падишаха виявилася не однобокою. Якось Ходжа, попри сильне небажання, сказав, що падишах волів бачити й мене, тож цього разу до двору ми пішли вдвох. То був чудовий осінній день, повітря пахло морем та водоростями. Весь ранок ми провели у гаю, всипаному опалим червоним листям, біля штучного озера з лотосами, жовтими квітками латаття, оточеного розлогими чинарами та ергуванами. Падишахові хотілося говорити про жаб, якими кишіло озеро. Ходжа обмежився класичними фразами-відмовками. Падишах ніяк не відреагував на Ходжеву нечемність, що, треба зізнатися, дуже мене здивувало. У полі його зору був лише я. Досить детально довелося розповісти про механізм руху жаб, кровообіг, про те, що у разі обережного вичленування з організму серця, воно ще тривалий час битиметься, про комах, якими жаби живляться. Мені навіть довелося просити калям та аркуш паперу, щоб наочно продемонструвати еволюцію озерних жаб від відкладеної ікринки до зрілої мешканки водоймищ. Падишах захоплено спостерігав, поки я малював очеретяним калямом зі срібного прибору, інкрустованого рубінами, який принесли з двору. Він із задоволенням слухав казки про жаб, які я пам'ятав ще з

дитинства, коли мова зайшла про принца, що цілує жабу, його обличчя скривилося від огиди, при цьому він не був схожий на молодого невігласа, яким малював його Ходжа, швидше нагадував юнака, котрий цікавився наукою та мистецтвом. Під кінець нашої незабутньої зустрічі, впродовж якої Ходжа тільки те й робив, що хмурився, падишах, уважно розглядаючи малюнки жаб, які тримав у руках, сказав: "Мав підозру, що саме ти вигадуєш оповідання. Виходить, малюнки теж твої!" Пізніше він запитав про вусатих жаб.

Так почалось моє знайомство з падишахом. Відтак, кожного разу, коли Ходжу кликали до двору, він був змушений брати і мене. Спочатку Ходжа переважно мовчав, розмовляли лише ми з падишахом. Ведучи бесіду про сни, переживання, страхи, минуле й майбутнє з цим кмітливим і надзвичайно витонченим, з дотепними жартами юнаком, я не переставав дивуватися, наскільки він відрізняється від того падишаха, про якого роками товкмачив мені Ходжа. З його логічних питань та ледь помітних хитрощів я збагнув, що, читаючи наші рукописи, він намагався зрозуміти, наскільки Ходжа — це Ходжа, а наскільки — я, і наскільки я — це я, а наскільки — Ходжа. Ходжа, вважаючи таке вишукування дурницею, не виказував особливої цікавості, вся його увага була зосереджена на гарматах та іншій зброї.

Минуло шість місяців з початку нашого проекту над розробленням нової військової техніки, як зовсім несподівано Ходжа дізнався, що начальник артилерії вимагав або звільнити його з посади, або ж вигнати зі Стамбула нас, самозванців і грубих порушників, які під виглядом нововведень втрутилися не у свою справу. Треба сказати, що був час, коли воєначальник намагався будь-що зблизитися з нами, однак відмова Ходжі була категоричною. Минув місяць, і, коли падишах запропонував нам удосконалити інший різновид зброї, Ходжа без зайвих роздумів погодився. Нам вистачило сміливості визнати, що наші "новоспечені" гармати нічим не відрізнялися від тих, які використовувалися й раніше.

Ходжа тішився, що таким чином ми відкрили нову сторінку нашого життя, мене вже нічого не дивувало, бо звик до дошкульних скарг та

безпідставних образ оточуючих, новим і неочікуваним для мене стало тісне спілкування із падишахом. Здається, падишах також цінував наше знайомство. Ми з Ходжею чубарилися, як ті два брати, що не поділили кульки, падишах, у свою чергу, як уважний батько, що пильно спостерігав за нашими суперечками та вчинками, зі словами: "Це — тобі, а це — тобі", — розчіпляв нас, намагаючись помирити. Його зауваження здавались цікавими мені: деколи вони звучали по-дитячому наївно чи по-старечому мудро. А часом здавалося, що падишах, потайки від нас, виокремлюючи мою сутність, поєднував її з Ходжевою чи, навпаки, Ходжеву сутність поєднував із моєю; від цих думок я все більше переконувався, що він пізнав нас краще за нас самих.

Наприклад, коли ми тлумачили його сни чи заводили мову про зброю, проект якої ще тільки назрівав у наших головах, падишах несподівано зупиняв нас словами: "Ні, це не твоя думка, а його". Чи казав: "Зараз твій погляд нагадує його, дивися по-своєму!" Мене це приголомшувало, хоча й вистачало духу посміхатися. А він додавав: "Молодець, саме так! Ви ніколи не дивилися у дзеркало разом?" Він запитував, наскільки нам вдається залишатися самими собою, коли ми разом дивимося в дзеркало? А якось попросив принести всі праці, які готували ми для нього; гортаючи сторінки рукописів, він намагався вгадати, хто з нас що написав чи що було змінено, замінено на вимогу одного із нас. Наступного ж разу він запросив комедіанта, який зображав то мене, то Ходжу. Мене це добряче потішило, а Ходжа не тямив себе від гніву.

Комедіант не був анітрохи схожий на нас, він був низькорослий та гладкий, його вбрання здавалося нам дивакуватим, однак, коли він почав говорити, я просто остовпів — його голос був точнісінько, як у Ходжі. Як Ходжа, він нашіптував щось падишаху, ніби ділився святою таємницею; говорив завзято, розважливо, навіть понижував голос, коли мова заходила про подробиці; як Ходжа, він енергійно розмахував руками, щоб ще більше переконати співрозмовника. Різниця лише полягала в тому, що комедіант правив не про зорі чи нову зброю, як Ходжа, а про страви султанської кухні та численні приправи, необхідні

для їхнього приготування. Вуста падишаха засяяли усмішкою, комедіант, не зводячи очей з паші, почав перераховувати міста, які розташовані на дорозі з Алеппо до Стамбула. Потім падишах звернувся до комедіанта, щоб той зобразив мене. У його виконанні я був простакуватим дурнем з відвислою від подиву щелепою. А коли комедіант зображав людину, що поєднала нас з Ходжею, я щиро зрадів. Спостерігаючи за його рухами, про себе я швидко визначав: "Ось це — я, а це — Ходжа", власне, комедіант по черзі вказував пальцем на того, кого зображував. Врешті, падишах відзначив майстерність комедіанта і наказав йому йти, а нам велів поміркувати над побаченим.

Що означали ці слова? Ввечері я сказав Ходжі, що падишах виявився набагато кмітливішим за ту людину, яку описував упродовж років, більше того, він сам обрав собі той шлях, на який його наставляв Ходжа. Останній аж кипів від гніву. Однак цього разу я розумів його, як ніколи. Спокійно реагувати на ту нісенітницю, яку молов комедіант, і усвідомлювати, що це чистісінька правда, було нестерпно. Ходжа зауважив, що відтепер і ноги його не буде в падишаха, звичайно, за винятком особливої потреби. І навіть попри довгождану можливість, яка нарешті випала йому, він не збирається терпіти товариство дурнів та їхні ниці жарти. Таким чином замість Ходжі ходити до двору довелося мені, адже я розумів, що падишах мною зацікавився, і мені подобаються його дотепи.

Коли я сказав, що Ходжа захворів, падишах не повірив. "Нехай розпочинає працювати над зброєю", — вирішив він. Таким чином, чотири роки, поки Ходжа розробляв зброю, я ходив до двору, а йому залишалося чекати у світі своїх мрій та думок.

За цей час я зрозумів, що життя може бути не лише довгим очікуванням, а й насолодою. Оточення падишаха, який дуже цінував мене, зважало на мою присутність і запрошувало на різноманітні дійства. Так, гуляння з нагоди одруження доньки візира, чи народження дитини у падишаха, або ж обряду обрізання у його синів, чи відвоювання в угорців фортеці, чи святкування початку навчання

наступника престолу увінчувалися урочистостями з нагоди святкування Рамазану[44] і Курбану Байраму[45]. На безкінечних святах я об'їдався жирним м'ясом з пловом, а також зробленими з цукру та фісташкових горішків "левами", "страусами" і "русалками", яких приносили на десерт, і від цього непомірно погладшав. Багато часу я проводив на виступах борців, канатоходців, які танцювали на канаті, натягнутому між двома мінаретами; силачів, котрі зубами згинали підкови; віртуозів з ножами; факірів, які з одягу діставали змій, голубів, мавп; фокусників, які в одну мить кудись дівали філіжанки з наших долонь та монети з кишень; на виставах тіньових маріонеток Карагьоз та Хаджіват, діалоги-лайки яких я просто обожнював. У дні, коли не відбувалися дійства, я йшов до будинків новоспечених друзів, розважався, смакуючи вино та раків, насолоджувався музикою у супроводі чарівних танцівниць, які вдавали манірних газелей, найбільше ж мене веселили танці переодягнених у жінок віртуозів, котрі тонкими голосами співали задушевних чи навіть веселих пісень.

Через таку увагу до моєї персони я міг часто відвідувати резиденції послів; у їх палацах я дивився балет у виконанні привітних юнаків та гарненьких дівчат, слухав музикантів, які приїхали з Венеції, і тішився зі своєї слави, котра стрімко поширювалася, зростала. Європейці, які збиралися навколо мене в посольських резиденціях, запитували про неймовірні пригоди, що їх мені довелося пережити; їм було цікаво, як мені вдалося впоратися з труднощами, здолати перешкоди і вижити, ба й досі знаходити в собі сили терпляче зносити удари долі. Мені було соромно зізнатися, що півжиття я провів у чотирьох стінах над нікому не потрібними книжками, тому вигадував незвичайні історії; це виходило природно, адже у мене вже був досвід з падишахом, який серйозно сприймав мої балачки та вірив кожному слову. Веселило, що ці надумані історії чи перебільшені описи гаремів з великою зацікавленістю слухали не тільки дружини послів з дочками, які перед одруженням зустрічалися із батьком, а й поважні, звісно, лише зовні, посли. Коли помічав легку недовіру, починав уже пошепки з надмірною серйозністю переповідати останні події, так ніби розповідаю самому падишахові державні таємниці, а часом просто вигадував інтригуючі побрехеньки. Мене

тішило напускати на себе поважність, коли ці невігласи, які постійно проводили паралелі між мною і Ходжею, уподібнюючи нас, прагнули випитати у мене якомога більше інформації; робив вигляд, що не можу говорити, і багатозначно мовчав. Мені було приємно чути, як вони перешіптуються, стверджуючи, що я причетний до надзвичайно масштабного і дорогого проекту виготовлення зброї.

Коли пізно увечері я повертався додому з розкішних палаців із затуманеною головою та солодкими спогадами про юні тіла красунь, то бачив Ходжу, змученого виснажливою працею, за давнім, уже двадцятирічним столом. Ходжа був по вуха в роботі, такого завзяття я в нього ще ніколи не помічав. Робочий стіл був завалений дивними предметами, аркушами з малюнками та текстом, написаним незграбним почерком. Я не встигав оговтатися, як Ходжа засипав мене питаннями про те, де я був, що робив того дня, однак йому було нецікаво мене слухати; він перебивав мене, вважаючи мої походеньки непристойними й пустими, потім починав говорити про "нас" та про "них", розповідав про свій проект.

Укотре він тлумачив, що все залежить від вмісту нашої голови, на це й спирався його новий проект, він схвильовано говорив про мозок, порівнюючи його з симетрично або хаотично заповненою шафою, я ж не міг зрозуміти, якої форми він хоче надати зброї, а на неї ми покладаємо всі свої надії. Навряд, чи це міг зрозуміти хтось інший, ба мені здається, що й сам Ходжа цього не розумів. Ходжа казав, що одного дня хтось прочитає наші думки та підтвердить їх справедливість. Він говорив, що його осяяла думка, коли ми разом дивилися у дзеркало під час чуми, і тепер він, нарешті, все зрозумів, тому розробить небачену зброю. Ходжа заводився, бо його слова не справляли на мене враження, тоді, геть знервований, він починав дріботіти пальцями на папері, показуючи на чорну пляму дивної, як на мене, форми.

Форма плями, яка кожного разу, коли Ходжа її показував, дещо змінювалася, щось нагадувала, але що — я не міг збагнути. Я дивився на малюнок, відчував у ньому диявольський дотик, та дивувало те, що ніби

й розумів, що то є, та не міг пояснити, тому вирішив, що то гра моєї свідомості. Вже чотири роки цей проект маячив перед моїми очима, інформація про нього була розписана на сотнях аркушів; проект розвивався, набуваючи остаточного вигляду, і, реалізовуючи його, ми могли витратити всі гроші, які збирали роками. Цей проект я порівнював з тим, що ми малювали у своїй уяві ще раніше, коли неодноразово ділились одне з одним спогадами, інколи реальними, інколи надуманими, однак я не міг чітко зрозуміти, що то є, тому сподівався, що таємниця зброї відкриється мені сама по собі. Через чотири роки, коли та чорна пляма перетворилася в дивну загрозливу зброю завбільшки з мечеть, про яку заговорив увесь люд Стамбула, намагаючись зрозуміти, що то є, Ходжа сказав, що то нова, неперевершена зброя, я ж губився в догадках, прагнучи виокремити думку про нову зброю зі своїх спогадів та спрогнозувати її блискуче майбутнє.

Приходячи до палацу, я розповідав падишахові про наш винахід; так ніби намагався пригадати сон, який вранці розвіювався з пам'яті; описував колеса, механізми, блоки, порох, про які мені наполегливо розповідав Ходжа. Відтворені слова не були моїми, були вони й позбавлені гарячковості Ходжі, та султан все одно сприймав це серйозно, і мене дивувало, як він, людина, на мій погляд, серйозна, сповнювався надією, коли слухав Ходжеві дифірамби зброї у моєму нечіткому виконанні. Падишах казав, що Ходжа, який залишався вдома, — насправді є мною. Треба сказати, я вже почав звикати до таких ігор розуму, хоча раніше вони неймовірно заплутували мою свідомість. Коли він заявляв, що я — Ходжа, мені здавалося, що краще було навіть не намагатися зрозуміти це, бо далі він стверджував, що всього Ходжу навчив саме я. І сьогоднішній пасивний я — то не я, бо Ходжу замінив я, якого сьогодні вже не відшукати! Краще б ми зараз говорили про розваги, тварин, планування робочих завдань, — пошкодував я. А якось падишах сказав, що всі думають, ніби за цим проектом зброї стою саме я.

Це, зізнаюся, лякало мене найбільше. Вже тривалий час Ходжа не з'являвся на людях, його майже забули, поруч з падишахом у володіннях, палацах, на вулицях бачили лише мене, відповідно заздрість до моїх успіхів зростала з кожним днем. Плітки поширювалися все більше, і не тому, що на створення зброї було виділено прибуток від сіл, сільськогосподарських угідь та будинків, і не тому, що я опинився у близькому оточені падишаха, а тому, що я — гяур, і з цією зброєю устромив носа не в свої справи. Звісно, я не міг цьому протистояти й зносити наклепи, тому й поділився своїми переживаннями з падишахом та Ходжею.

Однак вони не сприйняли мої слова серйозно. Ходжа цілком занурився у свій проект. Я заздрив йому, як старий заздрить жазі молодості. Ходжа й слухати не хотів мене, і я добре розумів його, адже останнім часом він займався безпосередньо виготовленням цього страхітливого монстра, на якого вже витратив шалені гроші, роблячи його з найтовщої сталі. Звісно, цікавило його лише те, що говорять про таку махину в будинках послів: хто вони є, ці посли, чи працюють у них голови і що кажуть про небачену зброю? І найголовніше — чому падишах не відсилає постійних послів у інші держави? Я відчув, що Ходжа жадає отримати посаду посла, йому кортить жити в іншому світі, а не серед, як він каже, дурнів. Звісно, про це він не міг говорити відкрито, навіть будучи у скруті, коли ламалися відлиті деталі, чи він впадав у відчай, вважаючи, що грошей не вистачить, — мовчав, дуже рідко заводив розмову. Якось Ходжа виказав своє бажання співпрацювати з "їхніми" вченими. Можливо, вони б зрозуміли правильність наших ідей. Казав, що мріяв би листуватися, обмінюючися досвідом з ученими Венеції, Флоренції, згадував й інші країни, більш віддалені. Ходжа запитував про кращих світових учених, просив мене дізнатися у послів їхні адреси та про можливість співпраці. Але розваги поглинули мене, і я забув про слова свого двійника, хоча це можна було використати у своїх цілях, адже таке прохання свідчило б про визнання нашої слабкості і недолугості у виготовленні зброї, і тим самим збурило б осоружних заздрісників.

Не слухав пліток наших ворогів і падишах. Не прислухався він і до моїх слів, коли я казав, що вороги зле пліткують у той час, коли Ходжа шукає відважних воїнів, яким стане духу ввійти в цю залізну махину, щоб крутити колеса, попри сморід заліза та іржі, який опікає ніс. Падишах цінував Ходжу, віддавав належне його успіхам і був вдячний мені: адже це я навчив його всього. Він, як і Ходжа, запевняв, що все залежить від вмісту голів людей, а ще він запитував, як і Ходжа свого часу, про мою батьківщину й людей, які мешкають там.

Я безкінечно розповідав йому свої фантазії. Так часто переповідав ці фантазії, що навіть почав сумніватися, чи й справді я переживав це в роки юності, чи, може, це все надумане, що злітало з мого каляму, коли я сідав за стіл писати книгу; я звеселяв його своїми побрехеньками, інколи переказував відомі казки або вигадував нові. Падишаха цікавили подробиці, і я незмінно повторював, наприклад, що на одязі італійців багато ґудзиків, хоча не розумію, чи це я вигадав, чи, може, виловив зі своїх спогадів. Хоча деякі спогади, попри 25 років іншого життя, міцно в'їлись у мозок — це розмови з матір'ю, братами та батьком у садку за сніданком. Однак падишахові було не до тих сентиментальних балачок. І якось він сказав, що насправді долі людей схожі. Дивно, та ці слова насторожили мене, а на обличчі падишаха я помітив відтінок лукавства, якого не зустрічав раніше; кортіло запитати про значення цих слів. Я дивився йому в обличчя і хотів кричати: я — це я! Здавалося, якби я зважився на це, то зміг би поставити крапку на всіх інтригах заздрісників, спробах Ходжі та падишаха ототожнювати мене з іншими й розпочати нове, спокійне життя. Та я перелякано мовчав, боячись зіпсувати свій спокій необережним словом.

Трапилося це весною, Ходжа якраз закінчив роботу над проектом зброї, однак ще не почав випробувань, бо не назбирав людей. Ми здивувалися, коли через деякий час падишах вирушив з ордою на Польщу. Чому він не взяв у похід зброю, яка б умить винищила всіх ворогів, чому не взяв мене, невже він нам не довіряє? Ми погоджувалися з думками всіх тих, хто залишився у Стамбулі, вирішивши, що падишах подався на чергове полювання, а не в похід. Врешті, Ходжа зрадів, що

виграв ще рік, а я, щоб не байдикувати, вирішив допомагати йому у випробуваннях зброї.

Ледве впоралися з тим, щоб знайти добровольців для випробувань. Люди боялися навіть наблизитися до грізного, небаченого об'єкта. Ходжа обіцяв високу винагороду, ми розіслали телялів[46] по всьому місту, шукали охочих на судноверфі, на гарматному заводі, шукали і серед безробітних у кав'ярнях, поміж шахраями та злодіями. Однак навіть ті сміливці, котрі, поборовши страх, наважувалися ввійти у грізну махину, не витримували, бо колесо доводилося крутити в нестерпній задусі, і вони втікали. Наприкінці літа, коли нам врешті вдалося завести наш агрегат, усі збереження, які ми відкладали впродовж років, закінчилися. Під супровід переможного скреготу заліза та зацікавлених, несміливих поглядів наш вогненосний агрегат почав свій рух, забряжчав, звів гармати у бік уявної ворожої фортеці й зупинився.

Ми й досі отримували прибуток від селищ та оливкових садів, однак витрати були неймовірні, тому Ходжа прийняв рішення розпустити команду, на вкомплектування якої пішло стільки сил.

Зима збігла в очікуванні. Падишах повернувся з походу, однак зупинився у своєму улюбленому Едірне; здавалося, про нас забули, ми знову залишилися з Ходжею удвох. Вже не було потреби вигадувати дивовижні історії для палацу та пітніти, аби розвеселити двір, від неробства опускалися руки. Я звернувся до художника, який щойно прибув із Венеції, щоб він намалював мій портрет, і почав брати уроки гри на уді[47]. Ходжа час від часу навідувався до Куледебі[48], щоб пересвідчитися, що зі зброєю все гаразд, і дати настанови вартовим. Були й спроби вдосконалити зброю, та Ходжа швидко збайдужів. В останні дні зими, які ми провели разом, Ходжа майже зовсім не говорив зі мною про зброю, не ділився він і планами на майбутнє. Став байдужим до життя, і, здавалося, не тому, що втратив колишню жагу, а від того, що я не підтримував у ньому інтерес до його винаходу.

Увесь свій час, довгі зимові ночі ми провели в очікуванні, чекали, поки вщухне вітер та скінчиться дощ, коли востаннє пройде продавець бози[49], чи коли треба буде підкинути дров до печі. Чатували, поки згасне останній вогник по інший бік Золотого Рогу, сподівалися, що ось-ось навіється сон, а його все не було, чекали на вранішній езан[50]. Ми майже не розмовляли у ті ночі, рідко поринали в мрії, кожен жив у своєму світі. Та якось Ходжа буркнув, що я став зовсім іншою людиною. Мені було кепсько, я весь спітнів; хотів було заперечити, запевнити Ходжу, що він помиляється, збирався переконати, що я той самий, як і раніше, неймовірно схожий на нього італієць, запевнити, що Ходжа знову має взятися за мене, бо у нас багато спільного, і ще є про що говорити, однак мій погляд упав на щойно завершений портрет, який сьогодні вранці я забрав із майстерні та повісив на стіні. Так, Ходжа був правий, я змінився: погладшав від витребеньок на прийомах, з'явилося друге підборіддя, м'язи стали кволими, рухи манірними; та найголовніше — змінилося моє обличчя; біля куточків вуст від поцілунків та нектару вина на численних вечорницях причаїлося безсоромство, вії розпухли від частого недосипання, погляд набув спокійного виразу, як у тих пихатих дурнів, розбещених принадами життя. Зізнаюся, це мене лише тішило, я був задоволений зі свого вигляду, тому й змовчав.

Допоки падишах не запросив нас в Едірне разом із нашою новою зброєю, я частенько бачив одне й те ж сновидіння. Мені снилося, ніби ми у Венеції на маскараді, що дуже нагадує стамбульські дійства; я впізнаю матір та наречену, коли вони знімають маски простолюдинок, я зриваю й свою, щоб вони впізнали мене, та вони не можуть збагнути, що я — це я, й показують на когось позаду мене, коли я повертаюся, то бачу, що вони показують на Ходжу, вони прийняли Ходжу за мене! Щодуху я наздоганяю свого двійника, та коли він опускає маску, о Боже, я бачу себе. Прокидаюся з нестерпним відчуттям провини.

## Розділ 10

Коли Ходжа отримав звістку, що падишах чекає нас зі зброєю в Едірне, він почав діяти. Лише тоді я зрозумів, що він увесь цей час

підтримував зв'язок з командою найманців і тримав напоготові зброю. Так, за три дні ми вже були готові до від'їзду. У вечір перед від'їздом Ходжа уважно, так ніби ми переїздимо на іншу квартиру, перебрав усі речі, переглянув усі книжки, рукописи, незавершені трактати, чернетки з пожовклими сторінками. Завів поржавілий годинник для визначення часу намазу. Витер пил з астрономічного приладдя. До ранку він копирсався у наших зошитах, зібраних за 25 років, проектах різноманітних пристроїв. На світанку, коли я прокинувся, бачив, як Ходжа перегортає пожовклі сторінки зошита з описом випробувань для ще першого феєрверкового видовища. Він несміливо запитав, чи варто брати з собою ці записи. Не діставши у відповідь нічого, крім байдужого погляду, Ходжа позеленів від злості й жбурнув списані жмутки в стіну.

Впродовж нашої подорожі до Едірне, яка тривала десять днів, ми знову, звісно, не як у давні часи, зблизилися. А найголовніше — Ходжа знову окрилювався надією, коли бачив, як його збройний агрегат досить швидко просувається вперед, наганяючи страх на всіх, хто його бачить. Його тішило, коли люд, наляканий нечуваним грюкотом та потворністю, називав зброю грізним чудовиськом, небаченою комахою або шайтаном, черепахою зі стрілами, крокуючою фортецею, сталевим велетнем, казаном на колесах, верблюдом, циклопом, драконом-людожером, чорним кабаном та ще бозна-ким. Ходжа радів, бо бачив, як тутешнє населення збиралося подивитися на неймовірне диво, тремтячи при цьому від страху, а тому й не наважуючися підійти ближче. Вночі, поки наші найманці, зморені за день, відпочивали у тиші, яку час від часу пронизувало стрекотіння цикад, Ходжа розповідав мені, як його махина чавитиме ворогів. Та його голос був позбавлений колишньої завзятості, Ходжа, як і я, не був упевнений, що нашу зброю належно сприймуть і оцінять, не відали ми, яке місце посяде вона у султанському війську. Невідомість виснажувала нас, а Ходжа торочив, що це наш останній шанс, говорив, що нам удасться повернути русло річки у бажаному напрямі, та найголовніше — він не вгавав про "них" і про "нас".

Ми ввійшли в місто з урочистостями, які не сподобались нікому, крім падишаха та кількох маріонеток з його почту. Падишах зустрів Ходжу як

давнього друга, говорив про ймовірність війни, хоча особливо цим не переймався; вони почали проводити дні разом. Я теж приєднався до їх товариства. Тепер ми разом сідлали скакунів та їхали в дрімучий ліс слухати солов'їних пісень чи спостерігали за жабами під час прогулянок на човнах по водах річок Меріч і Тунджа, ходили до мечеті Селіміє[51], щоб провідати поранених під час бою з коршунами лелек, чи оглядали нову зброю, щоб знову пересвідчитися у її перевагах. Було прикро усвідомлювати, що я залишався стороннім у їхніх розмовах, мені нічого було додати чи заперечити. Я заздрив їхньому товариству. Та найбільше мене дратували пусті балачки Ходжі про перемоги та про вищість над іншими, необхідність зібратися із силами й перейти у наступ. Я не міг зрозуміти, як падишах може вірити хворим маренням Ходжі.

Посеред літа розмови про війну лунали частіше, Ходжа звернувся до мене, запевняючи, що йому потрібна надійна, вірна людина. Ми крокували серцем Едірне, позаду залишились циганський та єврейський кварталу, йшли сірими вулицями, які навіювали смуток (пригадую, як неодноразово я бродив ними), минали вбогі будинки, які нічим не відрізнялися один від одного. Помітивши, що будинок ліворуч, обвитий плющем, тепер опинився праворуч, я зрозумів, що ми крутимося на одному місці, і сказав про це Ходжі, на що той відповів: "Ми в кварталі Фільдами". Раптом Ходжа постукав у двері будинку. Йому відкрив зеленоокий хлопчак. "Леви, — сказав Ходжа. — Ми шукаємо левів, які втекли з палацу падишаха". Він відсторонив хлопця та зайшов усередину, я пішов за ним. Із середини пашіло пилом, деревом та милом. Похапцем у напівтемряві ми піднялися старими сходами нагору, Ходжа відчиняв ті чи інші двері. У першій кімнаті дрімав з відкритим беззубим ротом сухий дідуган, два хлопчаки, що нахилилися над його бородою, щоб запитати про щось, здригнулися від того, що двері відчинилися. Ходжа прихилив двері, відчинив інші: за ними постала гора з ковдр і шматків тканини для них. Вхід у третю кімнату заступив нам той зеленоокий хлопчак: "Тут немає левів, лише моя мати та дружина брата!" Ходжа, не слухаючи малого, вже відчинив двері: у напівтемному приміщенні дві жінки, повернуті спинами, здійснювали намаз. А в четвертій кімнаті сидів чоловік, який шив ковдру, позаяк він був без

бороди, то здавався схожим на мене. Він схопився на ноги, щойно побачив Ходжу. "Що тобі потрібно, навіжений херіфе?[52]" — крикнув він. "Де Семра?" — кинув Ходжа. "Десять років тому пішла до Стамбула, — відповів чоловік. — Вона померла від чуми. А ти чому не подох?" Ходжа не випустив і пари з вуст, він спустився сходами та вийшов із будинку. Я вибіг за ним, а до вух долинуло запитання хлопчака й відповідь жінки: "Це леви приходили, мамо?" — "Ні, це був твій дядько та його брат!"

Можливо, тому, що я не міг забути того, що трапилося, чи, може, готуючись до нового життя та книжки, яку ви все ще терпляче читаєте, я через два тижні рано-вранці наважився відвідати той будинок ще раз. Година була вранішня, може, тому віднайти вулицю й будинок було нелегко, коли ж натрапив, то відразу вирішив визначити найкоротший шлях до лікарні, що на території мечеті Беязид. Мабуть, я помилявся, коли думав, що вони використовують найкоротший шлях, бо ніяк не міг знайти дороги, яка б звивалася між тінями тополь до мосту, позаяк віднайдена мною тополева алея простяглася далеко від річки, а, отже, куштувати тут халву, спускаючи ноги у прохолоду води, було неможливо. Я не побачив нічого, про що розповідав Ходжа, гадана лікарня виявилася зовсім іншою, вражала чистота та відсутність кольорових пляшок, які я сподівався побачити; не почув я і дзюркоту води. На око трапився закутий у ланцюги хворий, мене це здивувало, тож я запитав у лікаря про нього; виявляється, він закохався, відтак з'їхав з глузду і як більшість божевільних, почав вважати себе іншим; лікар хотів був продовжити та мовчки пішов геть.

Я вже й не сподівався, та рішення про похід врешті було прийнято. Полякам, які після минулорічної поразки вимушені були сплачувати великі побори, урвався терпець, і вони сповістили: "За поборами приходьте з мечами". Ходжа був у відчаї, адже військо, готуючись до наступу, не зважало на його зброю, ніхто не хотів бачити біля себе цю купу заліза, вигляд якого не виправдовував ні його дієвості, ні ефективності, мало того, солдати вірили у його сатанинську природу, ба були переконані, що нічого, крім нещастя, це не принесе. За день до

бою, коли Ходжа писав настанови до використання зброї, наші вороги відверто заявили, що вона може принести як перемогу, так і поразку. Ходжа довірився мені, що прокляття поразки вони пов'язують саме зі мною, це, треба сказати, добряче налякало. Падишах заспокоїв Ходжу, зізнавшись, що він не сумнівається у надійності зброї, яка буде підпорядкована особисто йому. Сонячним вересневим днем ми вийшли з Едірне.

Усі були переконані, що час для поєдинку вибрано із запізненням, однак про це вголос ніхто не говорив. Під час походу я дізнався, що воїни більше за ворогів бояться недобрих пророцтв, і вони прагнуть подолати цей страх. Ми простували на північ, переходили мости, минали доглянуті заможні селища, земля яких стогнала від нашої зброї, і вже в першу ніч падишах покликав нас до свого намету. Це нас, зізнаюся, здивувало. Падишах, як і його солдати, нагадував дитину, яка зацікавилася новою грою, він просив пояснювати кожну дрібницю прожитого дня: що означає червона хмарка, яка присіла на сонце, що ховалося за обрій; соколи, які літали низько над землею; надщерблений димар на даху будинку в селі; журавлі, котрі летіли на південь? Звісно, Ходжа трактував це як добрі знаки.

На цьому наші обов'язки не обмежувалися, ми вперше дізналися, що падишах під час походу обожнює слухати інтригуючі страшні оповідки. Ми почали з піднесених віршів із улюбленої падишахом поетичної збірки, яку давненько подарували йому. Ходжа малював страхітливу картину — криваві сутички, поразки, прокляття, зрада та убогість, однак робив це обережно, так, щоб падишах, незважаючи на приголомшливість почутого, міг збагнути нечіткий обрис перемоги. Ми доклали чимало зусиль, адже, крім того, щоб збадьорити падишаха, хотіли заволодіти його увагою, щоб поділитися своїми ідеями, які плекали стільки років. Кожний наступний вечір Ходжа посилював мерзотність своїх оповідок, які вже почали мені набридати, та я помітив, як падишах із задоволенням вислуховує і наші ідеї, навмисне вплетені в оповідки.

Виїзди на полювання розпочалися за тиждень з початку нашого походу. Для цього разом із військом було споряджено й групу єгерів, які заздалегідь об'їжджали довкола у пошуку гарних для полювання місць. Після того ми з падишахом та іншими мисливцями залишали військо й прямували до гаю, який славився своїми газелями, чи виїздили в підгір'я, куди заганяли кабанів, чи до лісу, де було повно лисиць і русаків. Після таких недовготривалих вояжів, ми урочисто, як увінчаний перемогою на полі бою аскер, поверталися до війська, падишаха вітала підлегла орда, а ми прямували за ним. Ходжа презирливо засуджував ці урочистості, в той час як я тішився. У нічних сутінках мені приємніше було розмовляти з падишахом про успіхи на полюванні, ніж обговорювати військову тему, стан селищ, якими пройшла орда чи противник. Потім починалися моторошні оповідки Ходжі, він скаржився на пусті балачки та пророцтва. Мене ж, до речі, як і всіх навколо, почало дратувати, що довіра падишаха до Ходжевих оповідок, сповнених набридлих ідей, непомірно зростала.

Та на долю мені випало стати свідком гіршого! Ми знову полювали, всіх жителів селища, біля якого ми розважалися, погнали до лісу, щоб вони криками та брязкотом зігнали оленів і кабанів до нашої засідки, де ми чекали на конях, однак уже була обідня година, а ми так і не зустріли звіра. Виснажений спекою падишах звернувся до Ходжі, щоб той розповідав свої історії. Ми йшли повільно, до вух долинало брязкотіння бляшанок, і зупинилися біля села, де жили християни. Я помітив, як Ходжа звернувся до падишаха, вказуючи на один опустілий будинок, через деякий час з нього вийшов немічний старий, який, кульгаючи, підійшов до нас.

Ходжа накинувся на старого з питаннями, не даючи йому можливості подумати: "Що є найбільшим гріхом у твоєму житті? Яку ницість ти скоїв?" Чоловік белькотів якоюсь ламаною слов'янською мовою, а перекладач з неймовірними зусиллями перекладав нам, що старий вважав себе правовірною, малогрішною людиною. Та Ходжа не вгавав, із незрозумілою лютістю він вимагав від нещасного сповіді. Старий, збагнувши, що падишаху хочеться знати його гріхи, визнав себе

винним. Старий зізнався, що чинив зле, адже він теж разом з односельчанами мав іти до лісу та гнати звіра для полювання падишаха, справді, він винний, але в нього своя правда — нікудишнє здоров'я, не ті роки, щоб бігати весь день лісом. Він тримався за серце, просив прощення, та Ходжа розізлився. Заволав, що питає не про це, а про справжні гріхи, однак старий стояв як укопаний, ніби не розуміючи запитання, яке повторював перекладач, лише тримався за серце. Старого відвели. Притягли наступного. Та почувши те саме, Ходжа позеленів. Щоб полегшити завдання, Ходжа, як приклад, почав переказувати прикрі вчинки з мого дитинства — провини, наклепи на братів, які я вигадував, щоб батьки любили більше мене, любовні пригоди в студентські роки, і робив це так, ніби переказував життя невідомого, я ж з відразою та деяким сум'яттям згадував дні, коли ми переживали чуму, і мене огортував смуток, як і тоді, коли я писав цю книгу. Ходжа дещо заспокоївся, коли останній з приведених, кульгавий селянин, розповів, як колись він підглядав за жінками, які милися в потічку. Ось так "вони" поводяться, коли на них тиснеш, можемо поспостерігати, ми знаємо, що в їхніх головах і тому подібне. Мені хотілося вірити, що Ходжева дурість не поширюється на падишаха. Однак падишаха це теж зацікавило. Через два дні, під час полювання, коли ми гналися за оленем, ситуація повторилася, можливо, тому, що падишах не встояв перед умовляннями Ходжі, а можливо, тому, що допит поглинув його увагу ще більше, аніж я гадав. Військо перейшло Дунай, і ми знову опинилися у християнському селі, цього разу місцеве населення розмовляло мовою, що мала латинське коріння. Питання Ходжі ні в чому не відрізнялися. Спочатку у мене навіть не виникало бажання слухати підтримуваний падишахом допит цього дивного судді, питання котрого нагадували мені власну злість, з якою я під час чуми примушував Ходжу писати про непристойні вчинки. Мене пойняла нестерпна відраза. Я злився не стільки на Ходжу, як на падишаха, який повірив моєму двійникові і не міг утриматися, щоб не стати свідком цієї ницої гри. Та треба сказати, незабаром я теж піддався цій потворній справі, для виправдання переконував, що, просто слухаючи, я не чинитиму зле, тому й підійшов до них. Гріхи та недобрі вчинки, про які

розповідали мовою, що здавалася мені солодшою за мед, переважно були схожі — дрібні крадіжки, наклепи та поодинокі перелюбства!

Під вечір Ходжа заявив, що селяни приховували чи замовчували тяжкі провини: "В свій час я чинив і не таке!" — виправдовувався він. Відповідно й вони мають нести за плечима важкі гріхи, ба страшніші за наші. А щоб дізнатися правду і переконати в цьому падишаха, він зважився навіть на насилля, все заради того, щоб показати відмінності між "нами" та "ними".

Подальші дні минули у справжньому терорі, який влаштував Ходжа, він божеволів з кожним наступним днем, добряче перегинаючи палку. Звісно, раніше це не виходило за межі гри, ми були схожі на двох підлітків, що чванилися одне перед одним, кидаючи в'їдливі жарти. Допити були схожі на замальовки до Ортаоюн[53], здавалося, що ми розігрували їх навмисне, заради забави під час полювання, та з часом ця гра перетворилася на своєрідний обов'язковий ритуал, який виснажував не тільки наші тіла, а й душі. Селяни були у розпачі, вони тремтіли від Ходжевих запитань та безпідставного гніву. Якби ж вони знали, що від них вимагають, то, можливо, давали б чітку відповідь. Я неодноразово спостерігав за беззубими немічними дідами, яких зганяли на сільський майдан, їх бив страх перед допитом про надумані чи справжні вчинки-гріхи, від чого вони кидали навкруги безпорадні погляди, молячи про допомогу; бачив я і молодих, які нервово поводились, бо ж наперед знали, що їхні зізнання викликатимуть лише сумнів і недовіру. Ця картина нагадувала мені власний досвід, коли Ходжа гнівно волав, що не може збагнути, як я можу бути таким схожим на нього, і, читаючи мою писанину, він штовхав мене в плече, ніби жартуючи, примовляв: "Дограєшся ти в мене!" Однак зараз Ходжа вже достеменно знав, чого хотів і на який результат розраховував. Він вдавався до нових методів: раптово зупиняв того, хто намагався покаятися, заявляючи, що все сказане брехня, та віддавав невільника аскерам для допиту. Наступного Ходжа знову звинувачував у брехні, запевняючи, що сам товариш опитуваного спіймав був його на плітках. Траплялося й таке, що Ходжа допитував зразу двох. Та від цього він ще більше лютував, бо, попри

жорстокість військових, зізнання йому домогтися все одно не вдавалося, мало того, селяни соромилися присутності одне одного.

Почався період заливних дощів, і я, здається, вже звик до того, що відбувалося навкруги. Згадую, як промоклі до кісток селяни, знесилені від лютої колотнечі, неспроможні щось сказати і навіть не бажаючи цього робити, стояли у багні на сільському майдані. На полювання ми майже не їздили. А коли й траплялася така нагода, падишах починав сумувати за вбитою поміж диких вепрів газеллю, прекрасні очі якої залишали прикрий спомин у душі. Зізнаюсь, наші голови тоді були затуркані не пригодами під час полювання, а цими клятими допитами, до яких готувалися надзвичайно серйозно, заздалегідь, як до виснажливого великого полювання. Вечори минали в розмовах, під час яких Ходжа виливав мені душу, ніби сповідувався за скоєне впродовж дня. Так, йому, виявляється, теж було прикро, та він не мав поганого наміру, лише хотів добути свідчення, інформацію, знання, корисні нам усім і падишаху зокрема — чому ці селяни приховують правду? А якось він заявив, що варто організувати подібне і в мусульманському селищі. Однак нічого з цього не вийшло: мусульмани відповідали точнісінько так, як і їхні сусіди-християни, розповідали подібні історії, зізнавалися у подібних провинах-гріхах. Якось, а то був один з тих надокучливих дощових днів, Ходжа сказав, що ці селяни — несправжні мусульмани.

Ходжева лють з кожним днем усе більше зростала і вже непокоїла навіть падишаха, який поки що зберігав спокій, бо, можливо, як і мене, його це інтригувало, адже він був свідком того з самого початку. І зараз ця злість здавалася останньою надією Ходжі для здійснення запланованого. Ми простували все далі на північ й потрапили до невеликого, оперезаного густим лісом селища, мешканці якого розмовляли якоюсь слов'янською мовою. Пам'ятаю, як у цьому гарненькому селищі на три хати Ходжа впіймав привітного хлопця і на наших очах почав його лупцювати. Після цього Ходжа заприсягся більше ніколи так не чинити. А ввечері його охопило, як на мій погляд, занадто сильне почуття провини. Та не збігло й двох днів, як я зустрів селян, які бідкалися з того, що з ним сталося. Наші аскери, звиклі до розправи,

самі вибирали жертву та приводили на допит, а перекладач ставив перші запитання зарано виснаженого від власної жорстокості Ходжі. Про насилля, яке ми чинили, поміж селян уже ходили легенди. Селяни відразу розповідали про свої гріхи, щоб уникнути жорстокості наших аскерів, про яку вже наслухались, вони швидко зізнавалися у власній нікчемності, і, здавалося, що в душі селяни прагнуть затримання й сподіваються на допити, тріпочучи від страху. Ходжу вже не цікавили балачки про зраду подружжя, про ненависть і заздрість бідних до багатих сусідів. Він повторював, що є інша, суттєвіша правда, але, як мені здавалося, і сам сумнівався, як і всі ми, що можна її досягнути. Ми з падишахом відчували, що Ходжа не має наміру відмовитися від задуманого. Власне, тому ми залишалися пасивними глядачами зловісного дійства Ходжі. Якось, коли ми побачили, як над молодим чоловіком упродовж годин чинили допит, у нас зажевріла надія; ми сиділи під накриттям, а нещасний промок до кісток. Парубок зізнався, що він ненавидить вітчима за те, що той кривдить матір та його братів, однак Ходжа раптом заволав, що це зізнання не варто брати до уваги.

Ми продовжували рухатися на північ. Наш шлях стелився між високих гір та дрімучих лісів, отож орда рухалася поволі розбитими дощем дорогами. Мені подобалася таємничість, пронизана невідомістю, подих якої проступав із холодного туману березових та соснових гаїв, від усього пробуджувалася підозра. Ніхто не відав назви місцевості, де ми були, та мені здавалося, що це передгір'я Карпат. Пам'ятаю, як у дитинстві у батьківському домі я дивився на мапу Європи, зображену художником-аматором, і мій погляд щоразу привертали Карпати, прикрашені на малюнку готичними замками та зображеннями оленів. Ходжа занедужав — перемерз під холодним дощем. Однак ми не зупинилися і кожного ранку звертали з дороги, що зачаїлася, ніби навмисне хотіла збити нас з пантелику, і просувалися все далі в ліс. Про полювання ніхто й не згадував, бо розважалися ми не тим, щоб підстрелити оленя десь над прірвою чи водоймищем, а тим, що тримали в страху й нервовому напруженні селян, які чекали на наш прихід! Усе залежало від Ходжі, який вирішував, де, коли і на скільки часу нам треба зупинитися, щоб зробити свою чорну справу і знову продовжити

рух, бо Ходжа ніяк не міг віднайти те, чого так пристрасно прагнув. Якось Ходжі забагнулося провести дослід. Я ж не переставав дивуватися падишахові, який смиренно зробив усе, чого вимагав Ходжа — наказав привести двадцятьох яничар для здійснення Ходжевої ідеї. Він почав ставити однакові запитання і яничарам, і русоволосим селянам, які розгублено стовбичили біля своїх помешкань. Іншим разом Ходжа притяг селян до війська, щоб побачити враження від нашої потворної купи металу, яка котилася за султанським військом. Нам була цікава думка простих селян, їхні відповіді були записані, однак нічого з того не вийшло. Сили покидали Ходжу, можливо, через те, що ми, як він стверджував, були далекі від істини; чи від неймовірної втоми, чи, може, від докорів сумління за скоєне, чи від постійних скарг аскерів на нашу зброю, чи від знущань над селянами, а можливо, й через те, що був хворий — важко сказати… Він кашляв, і голос його перетворився на глухе хрипіння, куди поділася та пристрасть, з якою він ставив запитання, відповіді на які знав напам'ять, а коли ввечері Ходжа говорив, що нам треба рухатися вперед, уникаючи розмов про перемогу, здавалося, він зневірився й у собі.

Пригадується той останній раз, коли він без жодної надії у тумані сірого дощу влаштував декільком слов'янам допит. У нас вже не стало сил бути присутніми при цьому, тому ми стояли на відстані. Селяни розгублено дивилися у величезне з позолоченою оправою мокре дзеркало, яке Ходжа ткнув їм у руки й наказав по черзі дивитися й передавати.

На полювання ми вже не виходили; позаду залишалась річка, і ми ступили на польські землі. Наша залізна купа застрягла на розбитих дощем дорогах, це зупинило й поступ війська, від цього я остаточно зневірився. Потяглися плітки про нашу зброю, якій паші та інші воєначальники приписували всі наші біди; невдоволення яничар, залучених до експериментів Ходжі, тільки додавало перцю. Звісно, Ходжа виходив сухим з води, а мене, гяура, звинувачували в усіх смертних гріхах. Коли Ходжа починав свої нудні балачки, від яких утомився навіть падишах, про могутність ворогів, важливість зброї,

паші, що сиділи у падишаховому наметі, ще більше зневірювалися у нас. Ходжу сприймали за хворого, та не безнадійного. Всю ж провину звалювали на мої плечі, плечі інтригана, який водить за носа падишаха та насилає прокляття. Вночі, коли ми залишалися на самоті в наметі, Ходжа, як і раніше, зле звинувачував усіх, хто його оточував, називав невігласами, хоча в його словах вже не було тієї завзятості та надії, які, я вірив, допомогли б нам вистояти.

Ходжа ж відчайдушно боровся й не мав наміру здаватися. Не минуло й двох днів, як я цілком втратив надію, — наша металева гора застрягла в болоті, яке утворилося через постійні зливи. Ходжа, попри свій хворобливий стан, не здавався. Нас залишили напризволяще, не давали ні людей, ні коней. Ходжа домігся аудієнції у падишаха та роздобув близько сорока гнідих, зібрав людей, начепив ланцюги на гармати; так минув день, і лише надвечір під поглядами тих, хто молився, відчайдушно шмагаючи коней батогом, зрушив цю залізну купу. Смеркало, коли Ходжа потрапив у немилість до падишаха, який бажав позбутися нашого товариства і не лише через прокляття, яке несла наша зброя, а й через військові втрати. Я не вірив у перемогу.

Уночі, дістався намету, я дістав уд, який прихопив із собою в похід, і вже хотів був заграти, як Ходжа вихопив його й пожбурив у куток. Чи знаю я, почав він, що військові вимагають моєї смерті? Я знав. Знав і те, який щасливий був би Ходжа, коли б опинився на моєму місці. Та промовчав. Хотів знову взяти свого уда, але він схопив мене за руку, благаючи розповісти про той край, мою батьківщину. А коли я, вигадуючи, як і падишахові, наплів йому про дві пригоди, він позеленів від злості. Ходжі хотілося правди, детальних описів. Запитав про матір, наречену, братів з сестрами. А коли я взявся переказувати нібито справжні подробиці, він втрутився в оповідь, пробурмотівши кілька коротких речень італійською, змісту яких я не збагнув, хоча мову він вивчив з моїх уст.

А якось, коли Ходжа спостерігав, як наші передові сили захоплюють вороже укріплення, я відчув, що він втрачає останню надію. На ранок,

коли ми вирушили в путь і просувались селищем, що зазнало значних збитків від наших гармат, мимоволі серце стискалося від жахливої картини. Біля тину ми побачили важкопоранених, які помирали в муках, Ходжа зійшов з коня й наблизився до них. Спочатку мені здалося, що він хоче їм допомогти. Однак з його рухів я зрозумів, що Ходжа хоче розпитати про їхні біди, але без перекладача зробити цього не міг. Я не відривав очей від нього, як раптом збагнув, що Ходжа мав намір запитати зовсім про інші речі. Наступного дня ми пішли разом з падишахом оглядати захоплені фортеці обабіч дороги, Ходжа і цього разу був знервований. Він снував від одного важкопораненого до іншого, розшукував їх під руїнами, між продірявленими гарматними кулями дерев'яними стінами. Я йшов за ним слідом і, зізнаюсь, не розумів навіщо: чи йшов з цікавості чи, може, через острах, що Ходжа скоїть щось лихе. Він гадав, що важкопоранені перед тим, як одягнуть маску смерті, сповідатимуться, а отже, поділяться сокровенним; Ходжа придумував запитання і уявляв, що вже за хвилину з вуст помираючих злетить свята істина, неймовірне зізнання. Однак замість того я помічав, як зневіра Ходжи ще більше підсилюється байдужістю напівживих мерців. Досить було Ходжі підійти до бідолашних, як вуста його кам'яніли, а руки опускалися.

Того дня, вже надвечір, коли Ходжа дізнався, що падишах не знаходив собі місця, бо військо ніяк не могло завоювати фортецю Доппіо, він, збуджений надією, постав перед падишахом. Повернувся занепокоєний та розгублений, настільки, що я засумнівався, чи йому відома причина власних сумнівів. Падишаха він умовляв випробувати нашу зброю, буцімто настала для того слушна година, наголошував, скільки часу було витрачено на її проектування. Падишах, на велике моє здивування, погодився, сказав, що той момент і справді настав, лише треба дочекатися пашу Сари Хусейн-ефенді, якому довірили штурм фортеці. Чому він відповів саме так? Це було одне з питань, з яким упродовж років Ходжа звертався, не збагну, чи до мене, чи до самого себе. Мені здавалося, що я вже втратив будь-яку приязнь до Ходжі і втомився від невизначеності. Ходжа ж шукав відповіді на своє

запитання: він вирішив, що військова громада занепокоєна, адже тріумфом перемоги доведеться ділитися з ним.

Ходжа намагався переконати себе у правильності висловлених суджень, допоки нам не стало відомо в обід наступного дня, що паші Сари Хусейн-ефенді не поталанило зі штурмом фортеці. З кожним днем повзли чутки про те, що я — засланий шпигун і завдаю лише прикрощів, власне, тому я не наважувався показуватися на очі падишаху, навідуватися в його намет. Ходжа пішов сам до намету падишаха тлумачити останні події, йому навіть поталанило розповісти кілька історій про перемогу, в які, здається, падишах повірив. Коли він повернувся до нашого намету, то намагався бути оптимістом і робив вигляд, що вхопив бога за бороду. Я вдавав, що все гаразд і з удаваною уважністю узявся його слухати. Він знову пригадував давні історії про нас та тих, інших, про майбутні перемоги, та цього разу в його голосі відчувався смуток, який бентежив мене; Ходжа переказував спомини з його чи мого дитинства, добре відомі нам, адже жили ми разом. Він промовчав, коли я взявся грати на уді, продовжуючи говорити про безхмарні дні, які на нас чекають, хоч ми удвох добре розуміли, що йдеться про минуле. Перед очима поставали картини родинного затишку, коли всі збиралися за столом у садку біля хати, з освітлених кімнат якої віяло злагодою та теплом. Чи не вперше за багато років я повірив Ходжі, коли він сказав, що через замилування минулим розлучатися з ним неймовірно важко. Він замріявся, та коли я нагадав про дурість оточуючих — ураз завівся. Я, мабуть, будучи на його місці, теж повівся б, як він, і, можливо, тому, що його впевненість здавалася мені природною, ми обоє відчували, що настане нове життя.

Наступного ранку нас за дорученням його величності переправили до ближнього ворожого укріплення, щоб випробувати нову зброю; йдучи дорогою я, як і Ходжа, подумав, що наші сподівання на всемогутність цієї гори металу можуть не справдитися. Із сотні чоловік, яких падишах виділив нам для підтримки, ми відразу більшість розгубили: майже половина розбіглися хто куди, а після невдалих пострілів велетенської залізяки декількох солдат ми взагалі втратили. Їх розчавило під час

операції, і після цього клята залізяка загрузла у багні. Ми не впоралися, не змогли підготувати нову атаку, адже й та зграйка аскерів, що залишалася, за мить розбіглася, обсипаючи нас і наш диявольський витвір прокльонами. Швидше за все, ми обидва думали про одне й те ж саме.

Незабаром, коли військо пузаня Хасана-паші за годину взяло укріплення з незначними втратами, Ходжа зібрався був стати на шлях пошуку істинного знання, та його спіткало розчарування, бо все населення укріплення було вирізане. Не знайшов Ходжа й жодного важкопораненого між обпалених стін підкореної фортеці. Погляд Ходжі впав на купу відрізаних голів, які підготували, щоб показати падишахові, я ж не мав сил, щоб спокійно на це дивитися, тому просто відійшов. Через деякий час я, не стримуючи цікавості, знову повернувся до нього, цього разу Ходжа крокував геть від голів, а мені було байдуже, куди він ішов.

Коли ми повернулися до табору, була обідня година, нам повідомили, що фортецю в Доппіо все ще не взято. Падишах не знаходив собі місця від гніву. Він присягався покарати пашу Сари Хусейна і всім військом рушити на поле бою! А Ходжі наказав лаштувати свою зброю на випадок, якщо до вечора облога фортеці не впаде. За волею падишаха відрубали голову невмілому командиру, який за день не зміг завоювати фортецю. Через гнів падишахові було навіть не до пліток щодо нашої ганебної невдачі зі зброєю. Ходжа теж мовчав про наш надуманий внесок у перемогу. Всі його думки були про одне, він, як і я, думав про долі астрологів, моє дитинство, тварин з моєї ферми. Та найголовніше — він уболівав за останній шанс, який міг випасти нам сьогодні, — це звістка про завоювання фортеці. Сумніви були вагоміші за сподівання, та Ходжа не переймався, бо мріяв про інше нове життя, яке розпочнеться разом із молитвою священика маленької християнської церкви з дзвіницею, яку лизатимуть червоні язики полум'я після того, як буде розгромлено неприступну фортецю. Я відчував, як у наших серцях загорається вогник надії, розпалений червоною загравою сонця, яке ховалось за гаєм на горі, зліва від нас.

Сідало сонце, коли ми побачили не тільки поразку Сари Хусейн-паші, а й фортецю Доппіо, на підмогу якій прибули, крім поляків, австрійці, угорці та козаки. Фортеця розкинулася на високому пагорбі, вечірні блиски сонця прикрашали її вежі з прапорами, сама ж вона була білосніжною. Я не вірив своїм очам, адже таку красу й довершеність можна було побачити лише уві сні. І в цьому сні ви збентежено будете летіти по змііїстій доріжці чорного лісу, щоб якнайшвидше дістатися до прекрасного дива на недосяжному пагорбі, де, здається, панує радість, до якої вам кортить долучитися, і щастя, котре не хочеться втрачати. Недосяжність фортеці дратувала. Коли я дізнався, що піхота пройшла цим дрімучим лісом, перейшла рівнину, яка внаслідок постійних повеней перетворилася на смердючу трясину з болітцями, та попри підтримку гармат, не змогла дістатися неприступного муру фортеці, мені перед очима постав шлях, який закинув нас сюди. Навкруги все здавалося бездоганним: біла фортеця, над вежами якої кружляли птахи, чорний пагорб, що нагадував скелю, і тихий дрімучий ліс. Лише зараз я збагнув, що все, що раніше видавалося мені випадковим, насправді було закономірним, очевидним ставало й те, що наші аскери ніколи не підкорять фортецю. Здавалося, у голові Ходжі теж роїлися такі думки. Ранком наші почали атакувати. Звісно, Ходжа теж передчував, що наша металева купа застрягне у болоті, а солдати всередині та навкруги зброї виявляться приреченими на смерть, усвідомлював він і наслідки — лише ціною моєї голови можливо буде вгамувати страх та плітки довкола лиха, яке я накликаю своєю присутністю. Мені навіялися спогади, як багато років тому, щоб спровокувати Ходжу на сповідь, почав розповідати про товариша дитинства, з яким ми одночасно думали про одне й те ж саме. З ним нас теж єднала телепатія.

Ходжа все ще не повертався з падишахового намету, до якого завітав пізно ввечері. Я здогадувався, про що він казатиме пашам та падишахові, який звернувся до Ходжі з проханням спрогнозувати майбутнє, мені вже ввижалася кривава сцена його вбивства, а перед очима стояли кати, які ось-ось мали прийти по мене. Малювалася й інша картина, як Ходжа, навіть не перекинувшись зі мною словом, пробирався до фортеці, що виблискувала своїми білосніжними стінами,

позаду залишалися вартові та нетрі лісу. І я бачив його біля мурів фортеці. З такими думками я зустрів ранок. На моє здивування, Ходжа причинив двері. Я зрозумів, що в наметі він розповідав те, що я передбачив. Через багато років я дізнався, що Ходжа довго й обережно умовляв їх. Однак мені тоді він не обмовився й словом. Ходжа був стурбований, він поспішав, ніби збирався подолати далекий шлях. Лише буркнув, що долину заслало густим туманом, мені ж стало все зрозуміло.

Допоки сонце на повну силу не розкинуло свого проміння, я взявся розповідати Ходжі про своїх рідних — батька, матір та братів, їх натуру, всіх, кого залишив у рідній країні, розповів, як знайти наш будинок, добре знаний в Емполі та Флоренції. Мені приємно було згадувати рідних, зупинився на їх зовнішньому вигляді, та так детально, що згадав навіть родимки на спині молодшого брата. Коли вів про це мову, було враження, що раніше вже це розповідав. Я щиро вірив у реальність свого довгого оповідання, однак пізніше, коли переказував падишахові чи писав цю книгу, здавалося, що я все вигадав. Чому так, важко сказати, адже я говорив чистісіньку правду: дійсно, моя сестриця злегка заїкалась, і одяг ми носили з купою ґудзиків, і пейзаж з вікна нашого будинку відповідав описаному. Коли закінчив, то подумав, що вдалося переконати Ходжу, ніби життя моє із запізненням він продовжить там, де я його увірвав. Обличчя Ходжі засяяло приязною посмішкою.

Ми мовчки, не поспішаючи, переодягнулися в речі одне одного. Я віддав йому персня й медальйон, який до цього часу не показував. У медальйоні я носив портрет бабусі та пасмо волосся нареченої, вицвіле від часу. Ходжа захоплено одягнув його на шию і вийшов з намету. Я не відривав очей від його постаті, що повільно розтанула у тумані. Починався новий день, мене ж зморювала втома, я улігся у ліжко Ходжі й полинув у сон.

## Розділ 11

Наближаюся до кінця своєї книжки. І, ймовірно, дехто з моїх розумних читачів, вважаючи, що історія вичерпала себе, уже давно закинув її. Був час, коли і я так вважав, написав і жбурнув у куток ці сторінки, щоб більше ніколи не повертатися до них. Тоді я прагнув писати оповідки не на замовлення падишаха, а для власної втіхи, хотів писати про любовні інтриги, які траплялися в далеких країнах, куди я мандрував як купець, безмежних пустелях чи холодних лісах, цю ж історію бажав викреслити з пам'яті. Власне, я й міг забути цей прикрий досвід, однак плітки та постійні балачки ускладнювали ситуацію, ба два тижні тому завітав один молодик з проханням не полишати книжки. Отож, я зважився завершити її, так як і планував, вона стала сенсом мого життя.

Щоб закінчити книжку, я сів за стіл, мені уявлявся човен з вітрилами, що з Дженетхісари тримав курс на Стамбул, дітлахи, які бавилися у саду поміж дерев оливи, запилений шлях, що вів до Гебзе. Взимку цей засніжений шлях був безлюдний, та навесні й улітку його наповнювали каравани, що мандрували до Анатолії, Багдада, Дамаска. Найчастіше ж ним, скрегочучи, проїжджали розбиті вози, інколи у вікні вимальовувався образ вершника, наближення якого я схвильовано очікував, однак він швидко проїздив геть. Я знав, що марно чекаю — ніхто до мене не зайде ні зараз, ні колись у майбутньому. Та я не скаржуся на самотність і не засмучуюся. Я навідкладав чимало грошей, поки працював головним астрологом, одружився, маю четверо діточок. Покинув свою роботу, пророкуючи, виходячи з набутої професійної інтуїції, що на країну випаде чимало горя. Я вчасно накивав п'ятами сюди, в Гебзе, ще задовго до того, як падишах з ордою рушив на Відень, до того, як негідники з його оточення, засліплені поразкою, відрубали голову астрологу, що посів це місце відразу після мене, до того, як скинули з трону падишаха, який обожнював тварин. Відійшовши від справ, я збудував собі цей маєток та оселився в ньому з дружиною, дітьми й кількома прислужниками. Одружився я ще за часів свого астрологування із зовсім юною дівчиною, яка цілком присвятила себе домашнім справам і клопотам про мене. Дружина не дорікала мені, отож я, сімдесятирічний дідуган, зачинявся у кімнаті зі своїми книжками, щоб

мріяти, виливаючи все на папір. Я часто згадую, чимало думаю про Нього.

Проте перші роки я гнав від себе ці думки. Декілька разів падишах заводив мову про Нього, та, збагнувши, що це мені неприємно, переходив до іншої теми. Мені здавалося, що від цього султан тільки радів, однак час від часу цікавість давалася взнаки. Та я не збагнув, що саме цікавило падишаха. Спочатку він повторював, що не варто соромитися того, що левову частку знань та досвіду я отримав від нього. Як виявилося, падишах з самого початку зрозумів, що всі упорядковані книги, календарі, віщування, якими ми задобрювали його, були написані ним, а коли я зачинився у кімнаті з кресленнями проекту зброї, падишах зізнався йому, буцімто і сумнівів у нього не було, що це він сказав мені, адже завжди ділився зі мною всім, як і я з ним. Я відчув, що ми з падишахом обоє лукавили, хоча, зізнаюсь, після розмови падишах ще більше довірився мені. З усього було видно, що падишах розумніший за мене і все йому достеменно відомо, проте він грає, щоб маніпулювати мною. Мою приязнь до султана я пояснюю вдячністю за порятунок від оскаженілих військових, які зазнали поразки на болоті біля фортеці. Адже коли вони дізналися про втечу гяура, почали вимагати моєї страти. А як мені свербів язик розповісти падишахові всю правду, я чекав, що він поцікавиться, та марно. Як я сумував за ним…

Мало не з'їхав з глузду, поки самотньо жив у будинку, де стільки років ми провели разом. Гроші в мене водилися, і вже тоді я призвичаївся навідуватися на базар полонених. Я витратив кілька місяців, допоки надибав на те, що шукав. Нарешті знайшов одного, який мало був схожий, як на мене, так і на нього. Коли ввечері я попросив його розповісти все, що він знав, описати країну, в якій він живе, його минуле, зізнатись у недоліках й огріхах, а після цього ще й підвів до дзеркала, він сахнувся мене. То була жахлива ніч. Мені стало шкода його, я навіть зібрався звільнити невільника, та стало жаль грошей, тому на ранок я знову пішов на базар і продав бідолаху. Потому вирішив одружитися, тож сповістив про свій намір усіх у кварталі, де жив. Сусіди зраділи, сподіваючись, що після одруження я заспокоюсь, стану, як усі,

а в махаллє прийде спокій. Я, зізнаюся, теж зрадів, що стану схожим на всіх, планував жити у щасті довго, пишучи оповідки для падишаха. Вибирав я дружину прискіпливо. Й недаремно, адже по тому вечорами вона звеселяла мене майстерною грою на уді.

З часом, коли знову поповзли лихі чутки, спершу вирішив, що то чергова інтрига падишаха: він обожнював дивитись на мої страждання. Навіть не звертав увагу на султанові репліки: "Чи знаємо ми себе? Людина має достеменно знати, хто вона є", — вважаючи, що до цього падишаха надоумив якийсь розумник з його нового оточення, котре захоплювалося грецькою філософією. Він попросив написати мене кілька аркушів про це, я відповів йому трактатом про життя газелей та горобців, що розмірено жили, не задумуючися, хто і що вони є. Коли я довідався, що падишах уважно й зацікавлено прочитав мою книжку, від серця трохи відлягло. Але чуток від цього не стало менше, говорили, буцімто я тримаю падишаха за дурня і зовсім не схожий на того, місце якого посів. Казали, що він був худішим за мене. Переконували, що я нахабно брехав, стверджуючи, що знаю менше за нього. І виявляється, саме я, а не він тікав, накликавши прокляття своєю зброєю і розкривши ворогові військові таємниці, цим і спровокував поразку, і ще ціла купа різних дурниць. Мені здалося, що такі чутки плете сам падишах. А щоб уберегти себе від них, я перестав ходити на гулянки, уникав людей, помітно схуд, а, дякуючи прискіпливим допитам, вивідав, про що говорили тієї фатальної ночі. Дружина одне за одним народжувала дітей, заробіток у мене був великий, хотілося одного — забути його, чутки, минуле й робити свої справи.

Терпів сім років. І якби не розхитана нервова система та не передчуття неминучої чистки оточення, мабуть, і далі б терпів, йшов до кінця, адже, проходячи повз двері, відчинені падишахом, я ніби торкався свого колишнього образу, який прагнув забути. Спочатку на запитання про людську сутність я переконливо відповідав, що це не важливо, адже головне — вчинки людини. Швидше за все, падишах увійшов у мою свідомість цією стежкою! Він попросив мене розповісти про Італію — країну, куди Ходжа утік, а коли я відрізав, що нічого не

знаю, падишах не на жарт розійшовся. Адже Ходжа казав падишахові, що все мені розповідає, і не варто так перейматися, можна просто згадати його перекази. Я знову описав падишахові його дитинство, поділився приємними спогадами, які частково використав у цій книжці. Я спокійно розповідав, а падишах уважно слухав як цікавого оповідача, та з часом почав сприймати мене як його. Запитував про те, що могло бути відоме лише йому, і вимагав негайно відповідати на запитання: наприклад, цікавився, після чого його сестра почала заїкатися, чому не був прийнятий до Падуанського університету, в якого кольору одяг убрався старший брат, коли вперше пішли дивитися феєрверк у Венеції? Ми з падишахом катались на човні, гуляли біля басейну з лататтям та жабами чи вздовж срібних кліток з нахабними мавпами, чи в саду, де нас захоплювали спогади, адже колись ми гуляли там утрьох. Тоді падишах, який тішився з мінливої гри квіток та історій, що засіли в нашій пам'яті, ставав відвертішим, згадував його як доброго товариша і відкрився мені. "То добре, — казав падишах, — що він утік, бо попри його цікаві розваги, я мав намір стратити його через занадто велику зверхність". А ще через деякий час султан своїми більш м'якими, аніж гнівними, одкровеннями налякав мене, не збагну, про кого з нас йшла мова. Казав, що бували дні, коли хотів убити його через те, що він не пізнав самого себе, а тої фатальної ночі мало не піднявся кликати катів! А ще додав, що я, виявляється, зовсім не гордовитий; не вважаю себе найрозумнішим та найкмітливішим у світі, що не прагнув тлумачити жахи чуми заради своєї вигоди; не зводив людей розповідями про малолітнього короля, якого посадили на палю, не мав нікого, кому б, повернувшися додому, міг переказати сновидіння падишаха, твердив мені, що я не такий, як він, не огортаю свідомість оточуючих дилемою "ми — вони"! А багато років тому, коли ми на березі Золотого Рогу організували феєрверкове видовище, на ньому був і восьмирічний падишах; його на чорному небосхилі переміг мій диявол, потім приєднався до нього, і вони разом полинули у країну, де сподіваються мати спокій. А якось під час тих частих прогулянок до саду він запитав: "Невже треба бути падишахом, щоб зрозуміти, що люди, які живуть у різних куточках світу з різними кліматичними умовами, можуть бути схожими одне на одного?!" Мене заціпило, а він знову і знову закидав

запитаннями, ніби хотів вивідати істину, і нарешті вигукнув: "Найкращим доказом схожості є можливість помінятися місцями!" Здавалося, всьому настав кінець.

Власне, я не збирався відійти від справ, бо сподівався, що падишахові, як і мені, вдасться забути його, хотів заробити ще грошей, мене все влаштовувало, бо звик до страху невизначеності. Однак трапилося неминуче. Якось, полюючи на зайця у лісі, ми заблукали, і падишах ні з того ні з сього напав на мене. На очах усіх (а в почті, як завжди, були і підлі інтригани) намагався залізти мені в душу. Мені здалося, що він прагне позбавити мене нажитого добра і розігнати нас усіх під три чорти. Мені було моторошно. А коли падишах нагадав мені про мережану скатертину, яка вкривала стіл, за котрим він снідав у дитинстві; про те, як йому мало не знесли голову, прагнучи навернути до ісламу, коли падишах благав написати книгу і розповісти про вигляд з його вікна, з умовою, що розповідатиму від себе, — я вирішив тікати.

Щоб його забути, ми переїхали у новий будинок у Гебзе. Боявся, що приїдуть аскери падишаха і заберуть мене, однак ніхто не приїздив, не цікавився моїми справами та прибутками, і з часом я заспокоївся: або про мене забули, або просто таємно пильнували. Намагався не перейматися і зайнявся своїми справами — збудував будинок, розбив за ним садок, як того хотілося, й занурився у писанину, однак не заради грошей, а для насолоди, як колишній астролог, вислуховував приїжджих, даючи поради, і знову не заради грошей — мене це розважало. Лише зараз я по-справжньому пізнав країну, в якій жив замолоду: перед пророцтвами майбутнього інвалідам; пригніченим горем від утрати сина чи брата; невиліковно хворим; батькам дочок, які засиділися у дівках; малорослим, які прагнули стати вищими; морякам; безнадійно закоханим; я просив їх спочатку розповісти про своє життя. А вечорами я занотовував почуте для своїх ще не написаних книжок.

У ті роки я познайомився з одним літнім чоловіком, разом з яким до моєї кімнати увійшла туга. Він був десь на десять-п'ятнадцять років старшим за мене. Його звали Евлія, а вираз обличчя промовисто свідчив,

що результатом його мук стала самотність, однак я помилився. Усе життя він мандрував світом і підготував десятитомну працю спогадів, а перед смертю йому кортіло відвідати дорогі його серцю місця — священні Мекку та Медіну, і написати про них. Його мучила прикрість — це прогалина у його книжках, яка ятрить йому душу, а так хотілося б розповісти про італійські мости та фонтани, про красу яких він багато чув. До мене ж він звернувся за інформацією, бо начувся про мене як про великого знавця: не міг би я йому прислужитися? Я запевнив його, що моя нога ніколи не ступала на італійську землю. Він відповів, як і всі інші, до речі, що про це знає, однак завдяки своєму служникові-іноземцю я знав про Італію багато, бо мій двійник розповідав чимало цікавого. А ще старий додав, що в подяку він теж розповість мені дещо цікаве, адже що може бути прекраснішим за розповідь. З кишені Евлія дістав схематичну мапу Італії, і я вирішив розповісти.

Пухкенькою, як у дитини, рукою він відмічав місто на мапі, читав його по складах і уважно занотовував мої оповідки. Просив розказати незвичайну історію про кожне місто. Так, уперше в житті я здійснив таку мандрівку і впродовж тринадцяти днів пройшов усю країну з півночі на південь, відвідавши тринадцять міст. На ранок чотирнадцятого дня я сів на корабель, який з сицилійського порту прямував до Стамбула. Старий був захоплений моїми оповідками і, вдячний, вирішив поділитися своїми. Він розповів про канатоходців, що розтанули в небі Акки, про жінку з Коньї, яка народила слона, про буйволів з блакитними крилами з берегів Нілу, рожевих котів, розплився у посмішці, щоб показати свої білі зуби, які йому зробили у Відні, розповів про говорючу штольню на Азовському морі, про червоних мурашок Америки. Не розумію чому, але те, що він розповідав, навіювало смуток, доводило до плачу. Червоний багрянець сонця залив кімнату, коли Евлія запитав, чи не хочу я поділитися чимось особливим. Я ж запропонував старому залишитися переночувати, щоб мати досить часу повідати йому неймовірну пригоду про двох чоловіків, які помінялися місцями.

Ми дочекалися тиші пізньої ночі, коли всі поснули, і повернулися до кімнати. Так, я вирішив розповісти історію, яку ви зараз дочитуєте. Те,

що я розповідав, не було вимислом, здавалося, хтось послідовно нашіптував мені слова і фрази, які доречно нанизувалися одна на одну: "Ми пливли з Венеції у Неаполь, коли турецькі галери заступили нам шлях..."

Я закінчив далеко за північ, і запанувала глибока тиша. Відчував, що мій гість, як і я, думав про нього. І, безперечно, у думках Евлії мав сформуватися зовсім інший, відмінний від мого, образ двійника, адже його враження переплелося з власними думками. Я ж розмірковував про своє життя, про Ходжу, захоплено тішився зі своєї розповіді, пишався всім, що пережив і про що мріяв. Кімнату, в якій ми сиділи, заповнили спогади про те, ким я і мій гість прагнули бути і ким стали. Раптом я збагнув, що ніколи не зможу забути Ходжу, і від цього буду страждати все подальше життя, знав, що не зможу залишитися на самоті, бо з моїми балачками ступила в кімнату набридлива тінь його, привида, який викликав тривогу, змішану з цікавістю. Під ранок гість мене збентежив, заявляючи, що моя розповідь сподобалась, а потім додав, що дещо викликало сумніви. Я уважно став слухати його, щоб позбутися тривожних спогадів і негайно розпочати нове життя.

Евлія стверджував, що ми маємо відшукати у цьому оповіданні дивні, неймовірні, на наш погляд, речі, і, можливо, саме вони допоможуть нам подолати прикру нудоту цього світу. А оскільки ще з юних років він зрозумів, що все незворотньо повторюється, ідея зачинитися у чотирьох стінах не спадала йому на думку. Все життя він мандрував, відшукуючи на нескінченних дорогах живі історії. Найдивовижнішим є те, що шукати ми маємо у світі, а не в собі! Внутрішній пошук, прискіпливі роздуми про себе зроблять нас нещасними. Моя ж розповідь саме про це: герої не хочуть бути самими собою, вони прагнуть стати іншими. Раптом Евлія почав: "Припустімо, що твоя історія правдива. То невже я маю повірити, що ці двоє, обмінявшися життями, заживуть щасливіше?" Я ж — ні пари з уст. Тишу урвав Челебі, пригадавши випадок з моєї розповіді, він зауважив, що нам не варто перейматися сподіваннями, як те робив той іспанський раб з відірваною головою. "Коли, — провадив Евлія, — ми вигадуємо подібні

оповідання, вишукуючи в собі дивакуватість, то перетворюємося на інших, нехай убереже нас і читачів від цього Аллах! Йому навіть думати прикро про страшний світ, у якому всі прагнуть стати кимось, не те що читати чи слухати такі історії". А я прагнув і шукав цього! Щойно старий зі своїм почтом покинув на світанні мою оселю, тримаючи шлях на Мекку, я сів за стіл, щоб закінчити свою книжку. Щоб точніше зобразити жителів того прийдешнього страшного світу, я з найменшими подробицями написав про себе і Ходжу, якого ніколи не відділяв від себе. Однак сьогодні, перечитуючи книжку, яку закинув шістнадцять років тому, зрозумів, що був занадто обережним і дещо опускав. Отже, наперед вибачуся перед читачем, якому не до вподоби, коли люди ведуть мову про себе, та допишу ще одну завершальну сторінку.

Я любив його, обожнював, як свій дивний, тендітний образ, який являвся мені уві сні, коли я задихався від гніву, вини та журби, відчував сором, як перед диким звіром, що висох з печалі; закохувався в нього, бо бачив себе, тому й відчував відразу, оповиту радістю. А можливо, я просто звик до нього, як звикаєш до всього, що постійно оточує тебе, чи до його думок, які, не маючи джерела іншого живлення, поверталися знову до мене, згасаючи у моїй свідомості, звик до його вологого запаху тіла, посіченого волосся, бридких вуст, жовтих пальців, що тримали перо. Я написав книгу і закинув її, мав сподівання, що забуду про нього, викреслю зі свого життя. Не звертав увагу на плітки, які вигадували кляті інтригани, щоб використати нашу славу. Казали, що він розробляв зброю у Каїрі на замовлення паші. Перебував у Відні, коли наше військо окупувало місто, і консультував наших ворогів, як здобули перемогу. Бачили його й в Едірне переодягненим волоцюгою, він затіяв бійку з ремісниками, під час якої зарізав ткача ковдр, а потім зник у натовпі. А в містечку далекої Анатолії став імамом в одній з квартальних мечетей, а ще пізніше збудував муваккітхане. Найцікавіше, донощики присягалися у правдивості своїх слів. Він почав збирати гроші для годинника-вежі. Він писав книги про Іспанію, куди переїхав відразу після чуми, і там неймовірно розбагатів. Ходили чутки, що саме він підготував заколот проти нашого нещасного падишаха. Наслухавшися соромітницьких зізнань селян із християнських поселень, почав писати свої маячні

книги, для цього він мав і духовний сан. Він вештається Анатолією, закликає люд скинути падишаха, ще й мене викликає до себе! Я ж, щоб забути його впродовж цих шістнадцяти років, віддався писанині, тішився з вигаданого мною страшного майбутнього з дивакуватими людьми. Доходили до моїх вух й інші чутки, звісно, я не сприймав їх серйозно. Не знаю, чи трапляється це з іншими, та коли ми перетворили нашу оселю з чотирьох стін на берегах Золотого Рогу на в'язницю одне для одного, у тузі очікували запрошення одного з нас до двору, інколи змучені злістю чи збуджені сміхом, писали черговий трактат для падишаха, всю нашу увагу захоплювала якась дрібничка: намоклий пес, на якого ми наштовхнулися ранком; випадково виявлена гармонія кольорів; непомітна геометрія обрисів білизни, яка розвівалася на мотузці між двома деревами; гра слів, котра вказувала на симетричність життя! Як я сумую за цим! Власне, тому я знову звернувся до своєї книжки про мого двійника-тінь, не відаючи, чи потрапить вона через роки після його смерті комусь в руки для того, щоб він, читаючи, розмірковував не про нас, а про себе. Хоча здається мені, що читати її ніхто не буде. Я прагнув, може, й не зовсім чітко, завуалювати його ім'я: аби знову уявити ночі чуми, дитинство в Едірне, прекрасні миттєвості, які я провів у парках падишаха, жах, який я, здавалося, спиною відчував при першій зустрічі з ним, ще безбородим. Добре відомо, щоб відчути втрачену радість існування, треба поринути в спогади. Ось чому я занурився у свою книжку.

Маю бажання закінчити книжку розповіддю про день, коли, власне, й прийняв це рішення. За два тижні, коли я сів за наш стіл писати оповідання, помітив, як до будинку наближається вершник зі сторони Стамбула. Зазначу, що останнім часом ніхто не приїздив до мене й не приносив звістки про нього, можливо, тому, що я ігнорував їх. Тому й не сподівався зустріти таких гостей. Коли ж придивився уважніше, то його вбрання, парасолька і незвична пелерина свідчили, що незнайомець прямує до мене. Його голос я почув ще до того, як він зайшов до кімнати. Вершник говорив турецькою, майже як він, а коли зайшов до кімнати, перейшов на італійську. На моє мовчання зізнався, що очікував від мене відповіді італійською. Вершник сказав, що про мене дізнався

від нього. Розповів, що, приїхавши до Італії, він написав кілька книжок про досвід життя між турків; про падишаха, який любив тварин; його сни; про чуму та життя двору; про правила нашої військової справи. Через зростаючий інтерес аристократії, особливо жінок-інтелектуалок, до таємничого Сходу, його трактати привабили широке коло читачів. Ба, його запросили на викладацьку посаду до академії: він став заможним. Його колишню наречену написані історії настільки зворушили, що, попри літній вік, вона розлучилася з чоловіком, аби бути поряд з ним; вони побралися, викупили майже зруйнований родинний маєток і поселилися, відбудувавши оселю й привівши до ладу садок. Мій гість, будучи закоханим в його книжки, навідався в ту оселю і все почув з перших уст. Гостю він люб'язно відповідав на запитання, забуваючи про час, і ще раз переказав історії зі своєї книжки. Довго розповідав про мене, навіть зізнався, що почав новий роман під назвою "Турок, з яким я приятелював". Мав намір не байдужому італійському читачеві описати моє дитинство в Едірне, подальше життя аж до дня прощання назавжди паралельно з довгими роздумами про особливості турецької душі. Мій гість захоплено вигукнув: "Як багато ви розповіли йому про своє життя!" А потім, щоб здивувати мене, він пригадав цікаві подробиці з книжки, які найбільше запам'яталися: малим я був кмітливим, вуличні хлопчаки мене лупцювали, я ж соромився цього й без упину рюмсав, завдяки його турботі осилив за шість місяців астрономію, а ще я обожнював свою сестру, був релігійним і п'ять разів на день здійснював намаз, любив смакувати вишневим варенням, цікавився професією мого вітчима — тканням ковдр; як кожен турок шанував ближнього, і ще купа всього цікавого. Я розумів, що після такої довгої бесіди просто зобов'язаний бути чемним з гостем і показати свої хороми, звісно, що цьому недалекому чоловічку такі оглядини будуть до вподоби. Я показав йому все, кімнату за кімнатою. Забави моїх дітлахів у садку викликали у гостя інтерес. У свій зошит він записав, як грати в піжмурки, челік чомак, розповів я йому й правила "довгого вислюка", гри, яка зовсім не припала йому до душі. Зовсім несподівано гість сказав, що він є другом турецького народу. Повторив це й після обіду, коли справи наші вичерпалися, і я вирішив показати гостеві наш сад, потім Гебзе та будинок, в якому ми з ним колись жили. Гість пройшов нашою хижкою,

де зберігалося варення в баночках, мариновані овочі, бляшанки з оливковою олією та оцтом, а потім кімнатами, в одній з яких висів мій портрет пера венеціанського художника. Він зупинився, щоб пильніше розгледіти картину, і зовсім несподівано, ніби сповіщав велику таємницю, прошепотів: "А знаєте, він зневажав турків. Багато з написаних ним речей паплюжили турецький народ, його культуру. Наприклад, писав, що ви деградуєте, що ваші голови нагадують шафи, набиті мотлохом, що ренесанс не можливий — ви позбавлені майбутнього, залишається змиритися, адже все подальше життя доведеться підкоритися та наслідувати їх". Щоб зупинити гостя, я кинув: "Але ж він мав добрі наміри, прагнув урятувати нас!" Гість не заперечував, згадавши, що зброю він спроектував, бо справді мав намір допомогти. Однак, ми не дооцінили його. Бляклим туманним ранком залізний агрегат застряг у болоті назавжди, ніби осоружний піратський корабель, якого буревієм закинуло на скелю. Гість не вгавав: "Так, він хотів вас урятувати! І не було в тому ніякого диявольського промислу. Всі генії такі". Гість зняв мій портрет і, пильно вдивляючись у нього, пробурмотів щось про геніальність: якби тільки він не потрапив у полон і лишився у своїй країні — безсумнівно, став би Леонардо сімнадцятого століття. Враз гість звернувся до тем, які не давали йому спокою, і повідав з декількох пліток про його зажерлевість та жагу до грошей. "Як дивно, що ви не зазнали його впливу і не перейнялися його ницими бажаннями". Гість тішився, що врешті познайомився і пізнав мене, я йому подобався, але дивувався, як люди, що прожили так довго разом, залишилися настільки різними. Я переживав, що гість забажає забрати портрет, однак цього не сталося, а мені від серця відлягло, коли він повісив портрет на місце. Я геть остовпів, коли гість попросив показати ковдри. "Які ще ковдри?" — запитав я. "Хіба ви не шиєте ковдри, коли маєте вільну годину?" — здивувався він. Саме тоді я вирішив показати йому книжку, яку вже шістнадцять років не брав до рук.

Гість зашарівся і, виправдовуючись, сказав, що вміє так-сяк читати турецькою і йому не терпиться читати про нього. Ми піднялися до моєї кімнати, вікна якої виходили в садок. Сівши за стіл, я швидко знайшов книгу, яку закинув шістнадцять років тому, і поклав гостеві перед очі.

Турецькою він читав поганенько. Гість занурився у мою книжку з жагою, яку я бачив у багатьох мандрівників і яка виводила мене з себе, дізнатися щось нове, незвичайне, однак таке, що не суперечить їх здоровому глузду й очікуваному сприйняттю. Я залишив гостя на самоті, а сам вийшов у сад і сів так, щоб він перебував у полі мого зору. За десять хвилин він вистромився з вікна і закричав: "Відразу помітно, що ви ніколи не були у нас в Італії!" А через мить він вже забув про мене. У саду я просидів майже три години, час від часу поглядаючи на гостя, з надією, що ось-ось він закінчить читати. Коли він перегорнув останню сторінку, я побачив його приголомшення — гість усе зрозумів. Кілька разів він повторив назву білої фортеці та болота, яке проковтнуло нашу зброю, навіть почав говорити італійською. А потім, щоб бодай якось оговтатися, він довго дивився у вікно. Я ж не зводив з нього очей, мене тішило, що погляд мого гостя, як це часто буває з багатьма з нас, розчиняється, він нічого не бачить у безмежності. Раптом його очі загорілися, здавалося, вигляд з вікна чарував його. Так, кмітливий читач відразу збагнув, що мій гість був далеко не дурень, як те мені здалося на початку нашого знайомства. Він, як божевільний, узявся гортати сторінки, я ж чекав, поки він знайде те, що шукав. Потім погляд мого гостя знову впав на вікно: що цікавого він там побачив? Звісно, любий читачу, я знав:

"Покрита перламутром таця на столі була заповнена персиками й вишнями, поруч стояла плетена софа, на якій такого ж зеленкуватого, як віконна рама, кольору лежали пухові подушки, а далі з вікна, охоплена полум'ям вишень та олив, виднілася криниця, на жолоб якої сів горобець. А ще далі на високій гілці кремезного горіха розгойдувалися орелі…"

1984–1985

notes

Примітки

1

Традиційний різновид декоративного османського мистецтва, в котрому особливим методом наноситься візерунок на папір, інша назва "мармуровий папір".

2

Великий візир у 1656–1661 рр. за правління Мехмеда IV.

3

Мєхмєд IV (1642–1693) — падишах Османської імперії.

4

Наїма (1655–1716) — видатний османський історик.

5

Евлія Челебі — славетний турецький мандрівник, географ, автор відомої "Книги мандрів".

6

Район у європейській частині Стамбула.

7

Район Стамбула, розташований на північному (лівому) березі Золотого Рогу, відомий мостом та вежею з однойменною назвою Галата.

8

Поривчастий північно-східний морський вітер.

9

Ходжа (тур.) — вчитель, наставник; у мусульманській традиції — шанобливе звертання до старшої за віком, досвіченої людини.

10

Птолемей Клавдій — давньогрецький астроном, що розробив теорію про геоцентричність системи світу "Птолемеєва система світу".

11

Приміщення для визначення точного часу для прочитання намазу.

12

Давнє місто на північному сході Туреччини.

13

Напрямок на Мекку, за яким слід розташовуватися для проведення намазу.

14

Дрібна турецька срібна монета XIV–XVII ст., введена в обіг за правління султана Орхана, 1328–1329 рр.

15

Розговіння у ніч священного місяця Рамадану.

16

Площа в центрі старого Стамбула, де чимало історичних пам'ятників. Колись тут розміщався славетний на весь світ Іподром Візантії.

17

Район у європейській частині Стамбула.

18

Хамам — від араб. жар; назва громадських лазень у Туреччині, які своїм походженням завдячують римським термам. Основною відмінністю таких лазень є помірний температурний режим.

19

Ритуальне омовіння перед проведенням намазу у мусульман.

20

Район у європейській частині Стамбула.

21

В ісламі рішення, яке виноситься муфтієм чи факіфом з приводу певного питання; базується на принципах ісламу та прикладах мусульманської юридичної практики.

22

Місто в Італії.

23

Титул матері султана за часів Османської імперії.

24

Місто у східній частині Туреччини.

25

Метод вивчення історії родини.

26

Одрин, грец. Адріанополь, — прикордонне місто Туреччини.

27

Ханака — з араб. обитель дервішів; суфійський монастир, осередок дервішів одного ордену. Окрім келій ханака мала трапезну, мечеть і медресе.

28

Різновид турецького традиційного одягу, верхня сорочка.

29

Спеціально збудований бювет для потреб місцевого населення.

30

Острів у Мармуровому морі, неподалік від Стамбула.

31

Місце відпочинку візантійських принців, райський куточок у Мармуровому морі, неподалік від Стамбула.

32

"Свята мудрість" — одне з трьох звертань до Бога, яким було названо християнський храм, котрий турки перебудували на мечеть.

33

Безкоштовна їдальня для бідних.

34

Історичний район Стамбула.

35

Відомий торговельний район сучасного Стамбула.

36

Район Стамбула, відомий своєю мечеттю Зейрек (колишній монастир Пантократа Вседержавця, побудований у першій чверті XII ст. архітектором Нікефоросом).

37

Район.

38

Давній критий базар у Стамбулі.

39

Міст через Босфор.

40

Верховний муфтій.

41

Іудине дерево.

42

Відома сьогодні мечеть, будівництво якої розпочалося у 1557 році за наказом дружини Селіма II та матері Мехмеда III, венеціанки за походженням, Сафіє-султан (справжнє ім'я Бафо) на схилах Золотого Рогу, куди частенько навідувався Ходжа зі Турхан-султан (матір Мехмеда IV, за життя якої було закінчено довготривале будівництво мечеті Єні-Валіде).

43

Тут: книжка.

44

Рамазан (Рамадан) — назва дев'ятого місяця мусульманського місячного календаря, найшанованішого місяця у мусульман, що вимагає суворого дотримання посту. Саме в цей час ангел Джибриль (Гавриїл) передав пророку Мухаммаду перше божественне одкровення.

45

Мусульманське свято закінчення хаджу, відзначається на десятий день дванадцятого місяця за ісламським місячним календарем на згадку про жертвопринесення пророка Авраама.

46

Глашатаїв.

47

Рідновид лютні, щипковий струнний музичний інструмент з ладами на грифі й овальним корпусом, прототип європейської лютні.

48

Місцевість у районі Галати, м. Стамбул.

49

Ферментований напій, поширений у Туреччині та на Балканах. Виготовляється методом бродіння з пшениці чи проса та містить до 1 % алкоголю.

50

Заклик до молитви.

51

Мечеть Селіміє, побудована за наказом султана Селіма II (1569–1575) турецьким архітектором Сінаном, відома своїми мінаретами, найвищими в Туреччині, — 70,9 м.

52

Бовдур.

53

Традиційний турецький театр маріонеток.